

K N O B
Koninklijke Nederlandse Overheidkundige Bond

B U L L E T I N

Tweemaandelijks tijdschrift voor monumentenzorg,
architectuurgeschiedenis, archeologie,
cultuurbeleid, musea en archieven

KONINKLIJKE NEDERLANDSE OUDHEIDKUNDIGE BOND

Opgericht 17 januari 1899
Beschermmvrouwe H.K.H. Prinses
Juliana.

Bulletin

Tweemaandelijks tijdschrift van de
KNOB, tevens orgaan van de
Rijksdienst voor de Monumentenzorg
en de Rijksdienst voor het
Oudheidkundig Bodemonderzoek.

Redactie

Prof. dr. ir. F.W. van Voorden
(hoofdredacteur).
prof. dr. M. Bock,
prof. drs. H.L. Janssen,
dr. E. de Jong,
prof. dr. A.J.J. Mekking,
prof. dr. K.A. Ottenheim,
drs. H. Sarfatij
prof. dr. E.R.M. Taverne,
prof. dr. ir. C.L. Temminck Groll,
drs. ing. D.J. de Vries,
prof. dr. A. van der Woud.

Redactieraad

*Bij besluit van het Algemeen Bestuur
van 17 juni 1993 is de Redactieraad
opgeheven.*

Lay-out en vormgeving

Walburg Pers.

Summaries

Mevr. drs. V.J.M.W. Vrijman.

Abonnementen

Bureau KNOB,
Achter St. Pieter 21
3512 HR Utrecht
tel. 030-321756

Abonnement en lidmaatschap KNOB:
f 75,—; f 50,— (tot 27 jr); f 125,—
(instelling etc.). Opzeggingen voor
1 december van het jaar.

Losse nummers en druk

Walburg Pers
Postbus 222
7200 AE Zutphen
tel. 05750-10522.

Losse nummers f 15,—.

89

Klazien Brummel

'Natuur, met kunst vereent'
Historisch onderzoek naar de vroeg 18e-
eeuwse situatie van de terrastuin van kasteel
Neercanne

114

Publikaties

E.L. van Olst, Uilkema, een historisch boerderij-
onderzoek (recensie: *Elle de Wijs*);
Peter Don, De Nederlandse Monumenten van
Geschiedenis en Kunst, Voorne-Putten (recensie:
Elle de Wijs);
C.D.H. Moes, Architectuur als Sieraad van de
Natuur (recensie: *Freek Schmidt*);
A.J.J. Mekking (ed.), De Grote of Lebuinuskkerk te
Deventer (recensie: *Sible de Blaauw*).

117

Recent verschenen

118

Signalementen

119

Berichten

Monumentenzorg: 'Hausforschung' in Vlaanderen,
In memoriam drs. Y.P.W. van der Werff, Eerste
Kamer: WVC mag de kastelen nog niet de deur
uitdoen.
Archeologie: Stad van Traianus, Archeologisch
Europa, Klooster Vrouwenpolder, Romanisering
Sint-Michielsgestel, Materiële cultuur in Kampen,
Middeleeuws Den Haag.

127

KNOB

Notulen Algemene ledenvergadering Den Haag,
27 maart 1993.

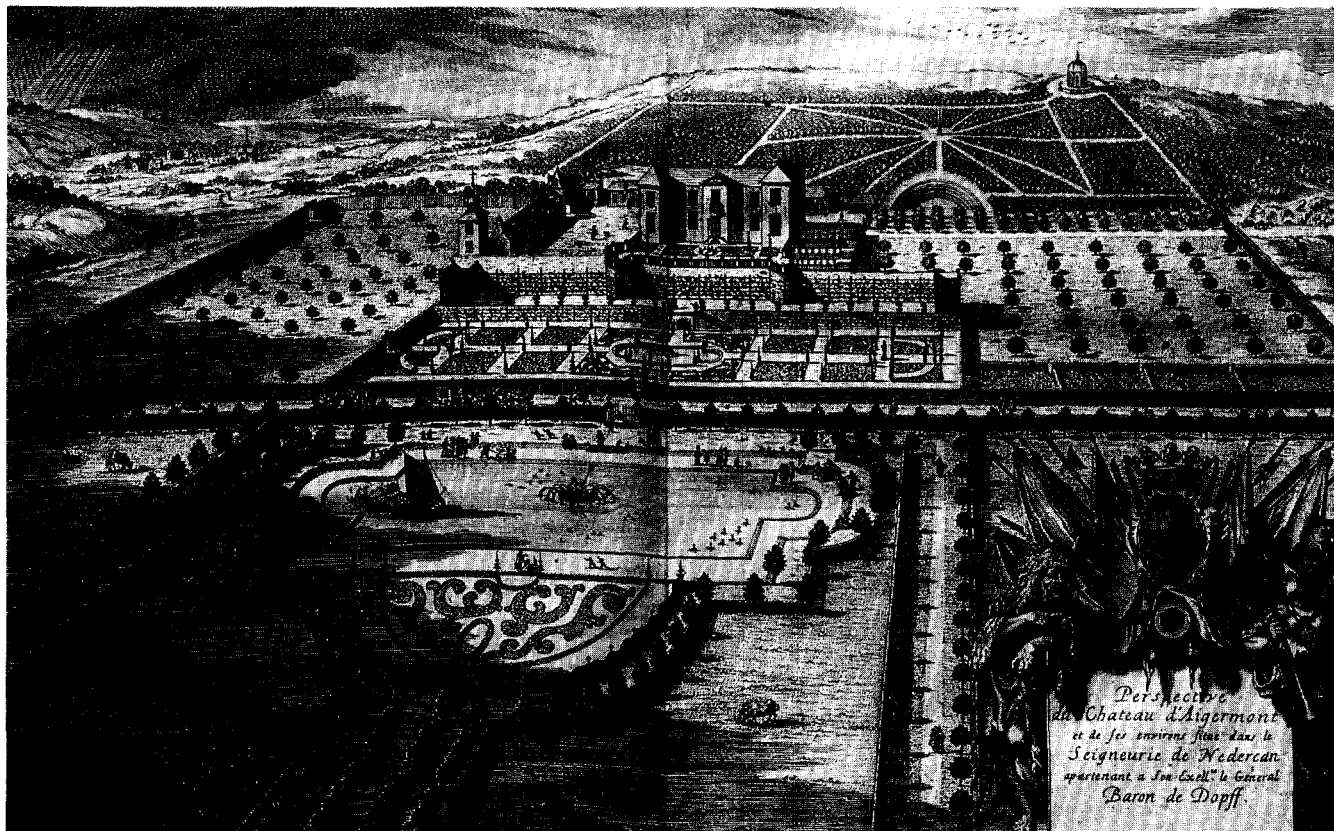
128

Summaries, auteurs en referenten

‘Natuur, met kunst vereent’

Historisch onderzoek naar de vroeg 18e-eeuwse situatie van de terrastuin van kasteel Neercanne

Klazien Brummel

Afb. 1. 'Perspective du Chateau d'Aigermont et de ses environs situe dans le Seigneurie de Nederkan appartenant a son exell. le general Baron de Dopff'. Door Guill. le Bruyn, 1715. Afkomstig uit Halma, F., Het kasteel van Aigermont en d'omleggende lantstreeken in de heerlijkheid van Nederkan etc.

Inleiding

Maastricht en de omliggende landgoederenzone waren het onderwerp van onderzoek dat vanaf 1987 werd uitgevoerd onder auspiciën van de Technische Universiteit Delft, Faculteit der Bouwkunde (Werkgroep Restauratie) en de gemeente Maastricht. Dit onderzoek maakte deel uit van het *Historische Structuuranalyse Maastricht*, waarin naast genoemde instanties ook de Rijksdienst voor de Monumentenzorg en de Rijksuniversiteit Groningen participeerden. De voormalige heerlijkheid Neercanne maakt deel uit van de zogenaamde landgoederenzone rondom Maastricht: het kas-

teel met de siertuin ligt op Nederlands grondgebied en het dorpje Neercanne is na de onafhankelijkheidsstrijd in 1839 toegewezen aan België.

In 1989 werd onder leiding van ir H. C. Knook en drs T. Panhuysen een archeologisch veldonderzoek uitgevoerd onder meer vanwege het voornemen van C. Oostwegel, de huidige gebruiker van het kasteel, de volledige terrastuin te laten restaureren. De resultaten van het archeologische onderzoek zijn zonder meer verrassend.

Ter completering van het onderzoek werd besloten dat de gegevens over de tuin aangevuld zouden moeten worden door middel van een onderzoek naar de bouwgeschiedenis van het kasteel en de tuin. Hiervoor

werd een beroep gedaan op de vakgroep architectuurgeschiedenis van de Vrije Universiteit te Amsterdam. Het was drs E. de Jong die de methode voor het historisch onderzoek aandroeg en schrijver dezes begeleid heeft.

Het archiefonderzoek ter plaatse werd begeleid door drs S. E. Minis die nauw betrokken is geweest bij de *Historische Structuuranalyse Maastricht* en drs R. Hacking en drs H. Th. Roosenboom die werkzaam zijn op het Gemeentearchief en het Rijksarchief te Maastricht.

Deze tekst is tot stand gekomen op basis van het verslag dat geschreven werd na een stageperiode van juli tot en met september 1991.

Methode van het historisch onderzoek

De meest bekende informatiebron voor het kasteel en de tuin, is het hofdicht van Halma en de daarin opgenomen gravure van De Bruyn.¹

Het huisarchief van Kasteel Neercanne is na een brand en onzorgvuldige behandeling zeer incompleet achtergebleven. Slechts een tweetal portefeuilles bleek betrekking te hebben op de laat 17e en vroeg 18e-eeuwse periode.² Gelukkig is wel een groot gedeelte van het archief van de rentmeester Johan Overhoff bewaard gebleven.³ Dit archief bood de mogelijkheid om via een indirecte weg meer te weten te komen over de bouw van het kasteel en de aanleg van de tuinen. Het Rijksarchief te Hasselt kwam eveneens in aanmerking als mogelijke vindplaats van archivalia. Hier bleken uiteindelijk nog een aantal stukken betreffende Neercanne te berusten.⁴

Het 18e-eeuwse *Les Delices du Pais de Liège* bevat een beschrijving van het kasteel dat tot op zekere hoogte een aanvulling is op de informatie uit Halmas hofdicht.⁵

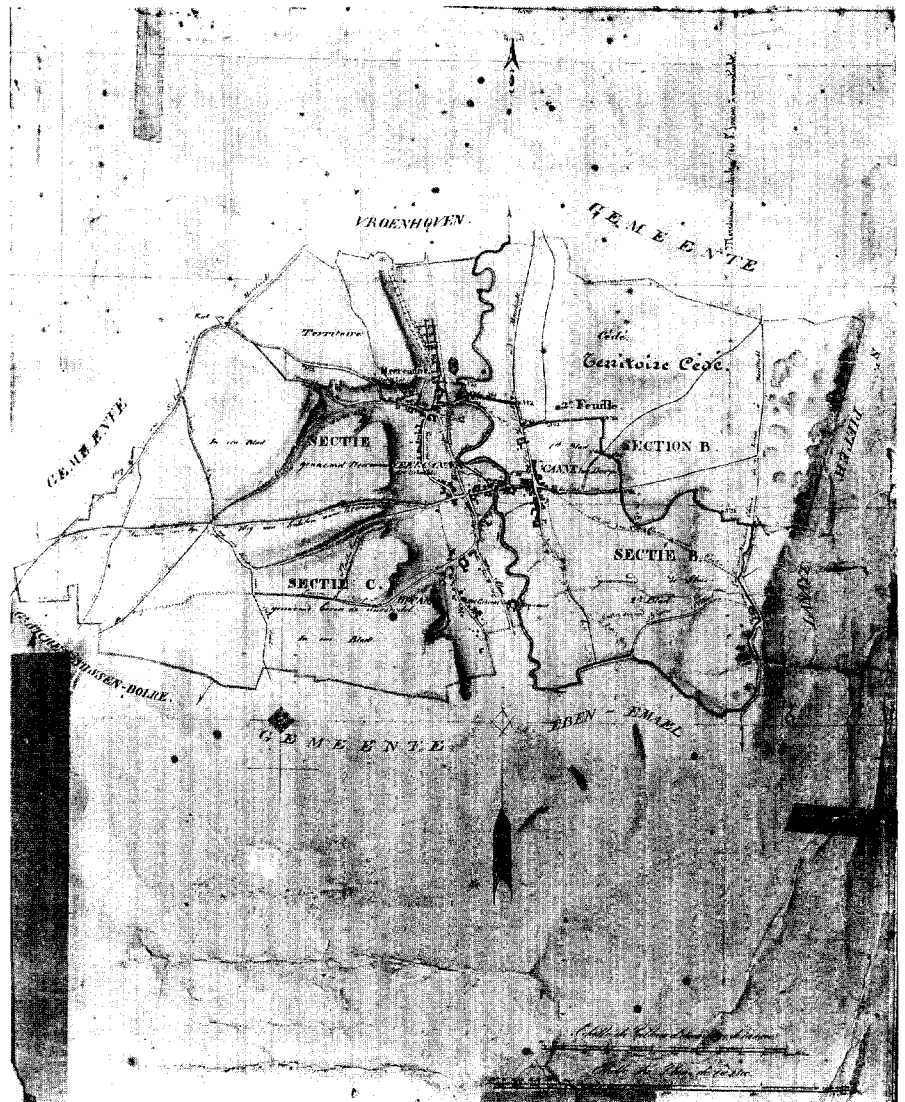
De bovenstaande opsomming van bronnen laat zien dat deze tekst is gebaseerd op nogal heterogeen materiaal: een gedicht met gravure en verschillende archivalia. Bovendien bleek het topografische kaartmateriaal weinig licht te werpen op de details van de organisatie van de siertuin. De oudste weergave van het kasteel en de tuin is de gravure van De Bruyn. Op het kadaster te Hasselt worden nog een aantal minuutplannen uit circa 1840 bewaard. Hierop is het gehele dorp Neercanne te zien, inclusief het kasteel met de tuinen. Deze kaarten geven een beduidend gedetailleerder beeld van de 19e-eeuwse situatie dan de Nederlandse kadastrale kaart die in dezelfde tijd opgetekend werd. De wegen en weidegronden zijn op het Belgische kaartmateriaal niet alleen in kaart gebracht, maar worden eveneens met name genoemd. Dit kan van pas komen als bepaald moet worden naar welke onderdelen van de heerlijkheid verwezen wordt in de rekeningen uit het rentmeestersarchief.

Het mag dan zo zijn dat iedere bron afzonderlijk te weinig informatie bevat om harde uitspraken te doen over de vroeg 18e-eeuwse situatie van de siertuin, echter wanneer alles bij elkaar gevoegd wordt, inclusief de opgravingsresultaten, levert dit een completer beeld op dan op voorhand verwacht werd.

Van Dopff

Kennismaking met Van Dopff en zijn tijd

In de bekende overzichtswerken van de geschiedenis van Limburg (Alberts⁶ en Batta⁷) wordt Daniël Wolff van Dopff (ca. 1655-1718) maar enige malen ten tonele gevoerd. Meestal is dat naar aanleiding van zijn militair gouverneurschap. Maar zijn naam is ook verbonden aan de theaterge-

Afb. 2. Kadastrale minuutplan nr. 2 grenskaart van de 'commune de Canne, section A dite Neercanne' en 'section B dite Canne', gesigneerd door Jolly, l'ingénieur verificateur de cadastre. Afkomstig uit het kadaster te Hasselt. Schaal 1:10.000.

schiedenis van Maastricht en aan de belangrijke versterking van Maastricht: het St. Pietersfort, en aan het lusthof te Neercanne. De indruk die achterblijft is dat hij weliswaar deelnam aan het leven van de stedelijke en militaire elite, maar in de historische overzichtswerken niet wordt gerekend tot de kring van de meer belangrijke families.⁸ Wie was deze man die door zijn verdiensten op militair gebied wist op te klimmen tot de hoogste gelederen van het maatschappelijke leven in de late 17e en vroege 18e eeuw? Met welke middelen onderscheidde de toplaag van de samenleving zich zodat duidelijk werd op welke sport van de maatschappelijke ladder men zich bevond?

Dat Van Dopff een adellijke positie begeerde moge duidelijk zijn uit het feit dat hij de titel Baron voerde hoewel hij daartoe eigenlijk niet gerechtigd was.⁹ Uit een aantal re-

keningen van boekleveranties blijkt ondermeer dat hij zich boeken aanschafte die de Europese adel en hun etiquette als onderwerp hadden.¹⁰

De militaire gouverneur van Maastricht behoorde natuurlijk tot de kern van de bovenlaag, maar al voor dat Van Dopff deze functie mocht vervullen, kocht hij de heerlijkheid Neercanne en identificeerde hij zich met een aristocratische levensstijl. Daarbij kwam dat hij door zijn staat van dienst in aanraking kwam met de Koning-stadhouder, Willem III, en zijn kring.

Omdat Maastricht een brandpunt was in het Europese strijdgewoel verzamelden zich hier in korte tijd veel leden van de Europese adel met hun garnizoenen. Het is bijna ondenkbaar dat hieruit geen invloed op het culturele leven is voortgekomen. Daarnaast bleven de regionale gebruiken evenwel gehandhaafd waarbij de feodale traditie een

eigen omgang met de regio dicteerde. Het land rond de steden werd door zowel de nieuwe als de oude adel bewoond en bewerkt en aan het eind van de 17e, begin 18e eeuw werden in perioden van rust kastelen verbouwd en het landbezit uitgebreid. De organisatie van de samenleving op het land bleef in betrekkelijk oude doen, maar de wijze waarop verbouwingen en uitbreidingen van landgoederen plaatsvonden, verraden schaalvergroting en smaakbeïnvloeding van buitenaf.

Het is een bekend gegeven dat gedurende de 17e en 18e eeuw in toenemende mate geïnvesteerd werd in landbezit.¹¹ De nieuwbouw van lustoorden en verbouwingen aan reeds bestaande buitenplaatsen vertonen onderling verwantschap in de wijze waarop het landschap werd getransformeerd. Hierbij zal wel een zekere hiërarchische orde waarneembaar zijn geweest. Door de grootte en het gebruik van het landgoed is er een onderscheid te maken tussen bijvoorbeeld een buitenplaats aan de Vecht van een stedelijke patriciër, een kasteel in een heerlijkheid en een koninklijke residentie. Van Dopff heeft zich als kind van zijn tijd een landgoed aangemeten en veel geld en

moeite besteed aan de bouw van het landhuis en de transformatie van het omliggende landschap. Omdat het een kasteel binnen een heerlijkheid met diverse privileges betrof, plaatste Van Dopff zich binnen een elite waarvan sommige leden op het land een mini-staatje voerden. Zijn buitenplaats werd zodanig vormgegeven dat het tevens een geschikte residentie kon zijn om de stedelijke elite, en mogelijk koninklijk bezoek, te ontvangen. Zo werd visueel duidelijk gemaakt welke positie Van Dopff innam en in welke kringen hij verkeerde.

Spiegeling

Voor een tastbaar bewijs van de verworven status, het landgoed, zal Van Dopff zich automatisch hebben gericht op voorbeelden uit het verleden die een bepaalde traditie bevestigen. Hij zal daarbij ook aansluiting hebben gezocht bij de meest eigentijdse vertaling van deze traditie. Zo kende het zogenaamde 'ideale buitenleven' al een lange geschiedenis.¹² Het bezit van een villa, een kasteel of een buitenhuis temidden van landerijen is terug te voeren op zowel de middeleeuwse organisatie van het land als ook op het antieke landleven als cultuuri-deaal.

Zoals eerder opgemerkt, werd gedurende de 17e en 18e eeuw het land rond de steden in toenemende mate in bezit genomen. Nieuw daarbij was een bewuste grootschalige aanwending van de natuur om een lustoord te creëren waar de bezoeker van esthetische en zintuiglijke ervaringen kon genieten.

Er bestonden vele manieren om aan inspirerende voorbeelden te komen als een potentiële bouwheer geïnteresseerd geraakt was in de aanleg van buitenplaatsen en siertuinen. In veel architectuurtraktaten werden buitenplaatsen behandeld, maar er bestonden eveneens gespecialiseerde handboeken voor de aanleg en het onderhoud van sier- en nutstuinen. Veelal gaf de eigenaar van een landgoed opdracht om de, bij uitstek vergankelijke, tuincreatie vast te leggen in vogelvluet en liet haar bezingen in een hofdicht.¹³ Meermalen kwam het voor dat dit soort hofdichten en gravures onder een groter publiek bekend raakten doordat zij werden verhandeld.

In reisverslagen behoorde een goed aangelegde tuin of ordelijk vormgegeven stad niet alleen ter sprake te komen, maar tevens vergeleken te worden met de situatie in het thuisland. Om de laatstgenoemde gewoonte te illustreren, staat ons een verslag van C. Hop ter beschikking.¹⁴ Hop had in de vroege 18e eeuw samen met Van Dopff een reis met diplomatieke doeleinden ondernomen. Deze reis voerde hen door Duitsland en daar waar Hop het waard vond, werden de geografische situatie, de burchten, de lanenstelsels, de tuinen en de feesten aan verschillende hoven beschreven.¹⁵ Uit de neerslag van zijn reiservaringen valt op te maken dat goedverzorgde lanen en tuinen, evenals fonteinen, golden als bezienswaardigheden. Aangezien Hop ook beschrijvingen gemaakt heeft van officiële ontvangsten en feesten waar hij al dan niet in het gezelschap van Van Dopff aanwezig was geweest, biedt zijn verslag de mogelijkheid om iets te proeven van de sfeer aan de vroeg 18e-eeuwse hoven.

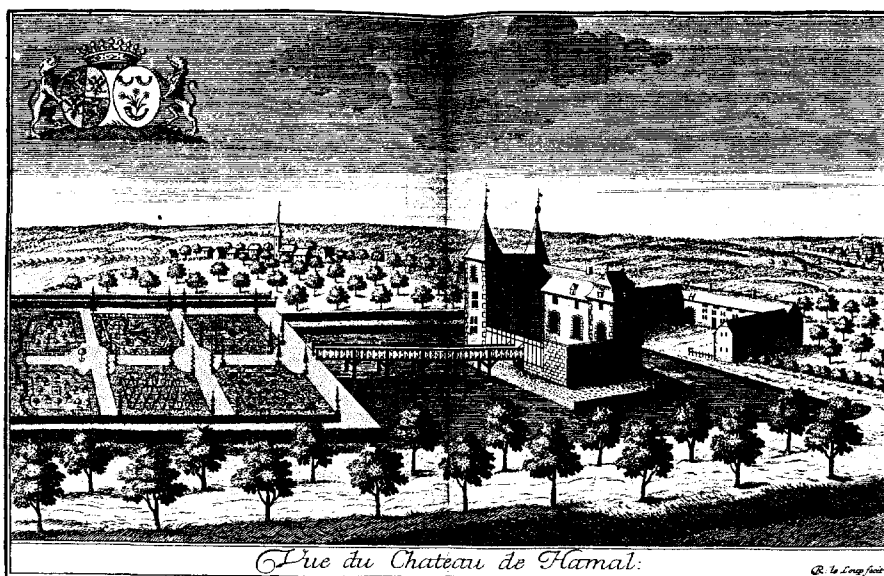
Welke regio men in het Europa uit die dagen ook bereisde, overal sierden kastelen en buitenhuizen het landschap. Elke streek bezat een geografische eigenheid en had zo zijn specifieke kenmerken in de wijze waarop men de bouwkunst uitoefende.

De belangrijkste regionale invloed op Maas-tricht kwam uit het naburige Duitsland en het land rond Luik. Niet alleen vertoont het landschap grote overeenkomsten, ook werden veel handwerkslieden, architecten en beeldhouwers uit deze streken onderling uitgewisseld.¹⁶

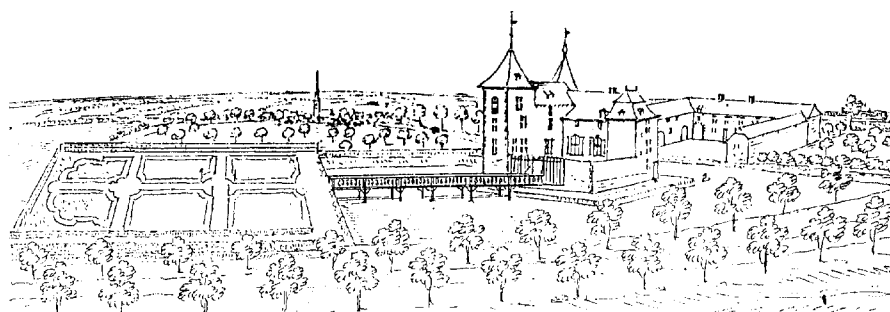
Tussen 1738-1744 werden de vijf delen van *Les Delices du Pais de Liège* uitgegeven.¹⁷ Dit is weliswaar bijna 40 jaar nadat Van Dopff Neercanne liet verbouwen, toch is de verzameling gravures en beschrijvingen een waardevolle momentopname van verschillende kastelen en buitenplaatsen in de nabijheid van Neercanne. De rijkdom van verschillende landstroken werd vastgelegd in talloze reeksen die verschenen onder de

Afb. 3. Kadastrale minuutplan Canne, 1843, opgemeten door Hansen. Afkomstig uit het kadaster te Hasselt. Schaal 1:2500 (détail).

Afb. 4. Chateau Hamal (omg. Tongeren), gravure van R. le Loup, afkomstig uit *Les Delices du Pais de Liege et de la Comte de Namur*, Luik, 1738-1744, Tome IV, part. I.

Afb. 5. Schets van Chateau Hamal door R. le Loup, afkomstig uit *Inventaris van het cultuurbezit in België*, arch. deel 6n2, HE-2.

titel 'Les Delices ...'. Een ander bekend voorbeeld hiervan is *Castella et praetoria nobilium Brabantiae* uit 1696.¹⁸ Hierin komen gravures voor die naar alle waarschijnlijkheid gemaakt zijn door dezelfde De Bruyn die de gravure van Neercanne gemaakt heeft.

Het is niet zo dat men beoogde met deze publicaties alle landhuizen, met of zonder tuin, zo correct mogelijk in beeld te brengen, maar de hierin opgenomen gravures en beschrijvingen waren een wezenlijke bijdrage aan de beeldvorming van een bepaalde landstreek.

De heerlijkheid Neercanne maakte vanzelfsprekend ook deel uit van een bepaalde

landstreek en de regionale invloeden zijn zeker niet onbelangrijk geweest. Maar gezien de positie van Van Dopff mag men aannemen dat hij zich voor de bouw van Neercanne boven-regionaal georiënteerd zal hebben. Alleen al uit het reisverslag van Hop blijkt dat hij bekend moet zijn geweest met belangrijke hofkringen in Europa. Zonder direct de grote voorbeelden te kopiëren, en met bescheiden middelen, kon Van Dopff zich in de eigen regio groots presenteren.

In verband met kasteel Neercanne is een bepaalde traditie het vermelden waard. Deze houdt in dat personen die excelleerden in de krijgskunst vaak in vrede tijd grote

buitenplaatsen met formele tuinen lieten aanleggen. Deze traditie laat zich dan ook sterk verbinden met een thematiek die alles te maken heeft met het verschil tussen oorlogstijd en vrede.¹⁹ Ten tijde van oorlog en strijd werd het land meer dan eens door troepen verwoest en geplunderd en in vrede tijd moest dit alles weer opgebouwd worden. De behaalde zege van een succesvolle verdedigingsoorlog werd onderstreept door middel van prachtige buitenplaatsen en rijk begroeide landerijen. Van een aantal grote strategen is het bekend dat zij op één of andere manier in de iconografie van hun buitenplaatsen de thematiek van oorlog en vrede tot uiting hebben laten komen. Voorbeelden hiervan vinden we bij personen als Johann Maurits graaf van Nassau-Siegen, Koningstadhouder Willem III, John Churchill, hertog van Marlborough en koning Lodewijk XIV. De geschiedenis in die dagen werd nu eenmaal voor een groot gedeelte bepaald door de krijgsgeschiedenis en ongetwijfeld zullen er veel meer strategen zijn geweest die in vrede tijd grote buitenplaatsen lieten aanleggen en de 'trofee aan de muur hingen'.²⁰ Kasteel Neercanne is hiervan een kleinschalig, maar zeker niet onbeduidend voorbeeld. Met de bouw van het kasteel en de aanleg van een nieuwe tuin die klassicistische geometrische stijkenmerken vertoonde, schaarde Van Dopff zich in de trits strategen die zich een adellijke titel hadden verworven en als blijk van hun succes en status een landgoed hadden aangeschaft. Met de middelen die hem ter beschikking stonden, presenteerde de bouwheer zijn positie op regionaal en nationaal niveau. Dit gebeurde evenwel zoals gezegd zelden door een voorbeeld direct te kopiëren. Het ontwerp moest immers aangepast worden aan de landschappelijke eigenaardigheden, zodat veel afhangt van de inventiviteit van ontwerper, bouwmeester en opdrachtgever.

Navolging; de aankoop van Neercanne

In 1679 kocht Van Dopff de heerlijkheid Neercanne met de bijbehorende rechten en plichten. Neercanne behoorde tot het allodiaal Hof van Luik en Van Dopff moest dan ook een eed afleggen bij de prinsbisschop van Luik waarbij hij beloofde het katholieke geloof van de inwoners te respecteren.²¹ Het dorpje telde ongeveer 280 tot 300 inwoners en had een eigen schepenbank dat Luiks recht sprak. In de eerste helft van de 17e eeuw werd in het dorpje een Heilig grafkapel en een kruisweg gebouwd die beiden onder beheer stonden van de kanniken van het H. Graf van Hogcruts. Zij richtten eveneens een latijns college op en beheerden de kapel die tot een regionaal bedevaartsoord was geworden.²²

De omgeving van Neercanne had tijdens de belegeringen van Maastricht veel materiële schade opgelopen en het voormalige kasteel was in de loop van de 17e eeuw nagenoeg tot ruïne vervallen. Dit heeft Van Dopff de mogelijkheid gegeven een bijna compleet nieuw kasteel te laten bouwen. In de

nieuwbouw bleef evenwel enig muurwerk van het vorige kasteel bewaard en ook de toegangspoort en de neerhoeve ten zuiden van het kasteel zijn van vroeger datum. Direct na de aankoop werd een start gemaakt met de bouwwerkzaamheden aan het huis evenals aan de tuinen en de landerijen. De architect van het kasteel en de tuin is niet bekend, hoewel in één van de rekeningen uit 1698 sprake is van een inspectie en 'het maken van plans tot den bouw van Cann' dat werd uitgevoerd door ene mr. Schwaben.²³ Het is heel goed mogelijk dat de grote lijnen van het kasteel en de tuin gelijktijdig, als eenheid, ontworpen zijn en dat de invulling van de perken en dergelijke werd overgelaten aan de hovenier.

Het kasteel en de drie bovenste terrassen moeten in 1699 voor het grootste gedeelte gebouwd en aangelegd zijn geweest. De muren van de terrassen en het huis evenals het leien dak van het huis, etc. werden in dat jaar opgemeten.²⁴ Tevens was men toe aan het opstellen van de onderhoudscontracten en Van Dopff bestelde de inrichting van het interieur.²⁵

Uit het rentmeestersarchief is een vrij compleet beeld te verkrijgen van het uitgavepatroon van Van Dopff. In de rekeningen vanaf 1700 komen regelmatig betalingen voor aan de Hollandse hovenier Creyn Jannes van Dunk die, na de hofmeester, van de vaste werknemers het hoogste loon ontving.²⁶ Sporadisch zijn er rekeningen te vinden van de betaling van gereedschap voor de hovenier en het gaat dan om gieters en

plantenborstels. Wat ook blijkt uit de rekeningen, is dat er op Neercanne wijn en bier werd geproduceerd.²⁷ Er werden bijenkorven aangeschaft, en Van Dopff kocht tevens jachtartikelen en betaalde regelmatig zijn valkeniers. De heerlijkheid Neercanne functioneerde kortom als een economische eenheid. Hiervoor was een goede infrastructuur van groot belang ten einde het kasteel en de landerijen goed bereikbaar te houden. Van Dopff stelde bijvoorbeeld met de eigenaren van de omliggende landerijen een overeenkomst op waarin men tot een regeling voor het onderhoud van de wegen trachtte te komen.²⁸

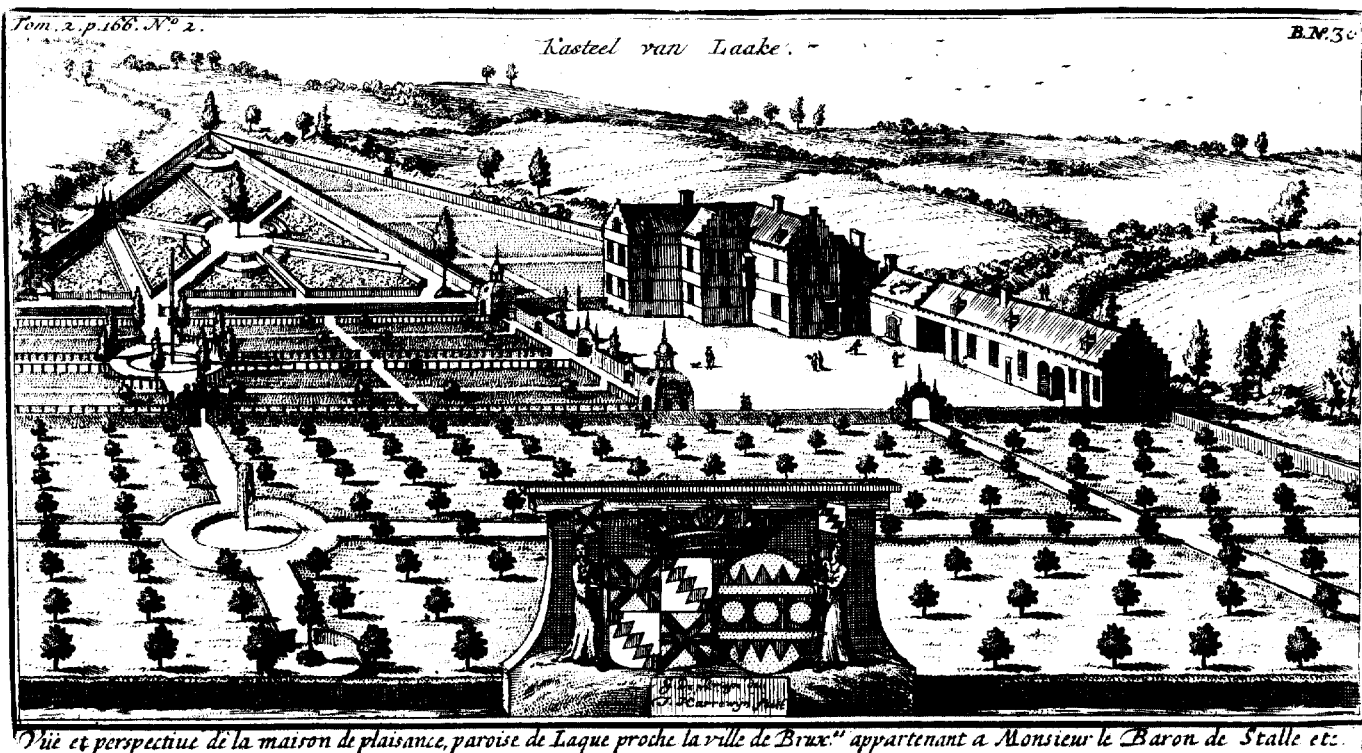
Vanuit Maastricht was de heerlijkheid Neercanne goed bereikbaar via de Cannerweg en de weg ten oosten van Jeker: de weg naar (Maas)Tricht. Deze laatste genoemde weg vormde een rechtstreekse verbinding van het dorpje Kanne, ten zuiden van Neercanne, met het St. Pietersfort. Het is niet ondenkbaar dat deze route vanuit Maastricht voor Van Dopff van grote betekenis is geweest. Het bood hem de mogelijkheid om op theatrale wijze zijn kasteel en landgoed te benaderen. Gedurende de rit door het dal tussen het Maastrichtse St. Pietersfort en Kanne werd immers een mooi uitzicht geboden op het landschap aan de westzijde van de Jeker waarin het lustoord de belangrijkste blikvanger moet zijn geweest.

De aanleg van de siertuin en de boomgaarden geschiedde in etappes. Zo verkreeg Van Dopff pas in 1705 de weidegrond tussen de Cannerweg en de Jeker. Deze dras-

sige grond was voorheen gemeenschappelijke weidegrond waar het vee kon grazen. Om de kasteeltuin uit te kunnen breiden, stond de gemeente Neercanne het gebruiksrecht af aan Van Dopff, op voorwaarde dat de weide ten oosten van de Jeker als grasland in gebruik mocht blijven.²⁹ Het was niet de eerste keer dat Van Dopff het recht kreeg om moeilijk te bebouwen gemeentegrond te ommuren en te bebouwen.³⁰ Vanaf de datum van de aankoop van Neercanne ging Van Dopff gestaag door met de aanschaf van landerijen en langzaam werd het landschap getransformeerd naar een geordend geheel, met als apothecose het kasteel en de siertuin. Toen de heerlijkheid Neercanne een zekere staat van vervolmaking had bereikt, werd het geheel naar goede gewoonte in kaart gebracht, bezongen in een hofdicht en in een vogelvlucht vastgelegd.

De grote opmetingen van het kasteel en de landerijen begonnen in 1713. Deze onderneming kan heel goed onder leiding van een militair ingenieur tot stand zijn gekomen.³¹ De opmeting van het gehele bezit van Van Dopff was niet alleen belangrijk voor het onderhoud en andere bedrijfsmatige doeleinden, maar werd hoogstwaarschijnlijk ook gebruikt voor een representatieve weergave van de heerlijkheid. Zo'n landkaart werd dan op een evenzo representatieve plaats opgehangen, mogelijk in de hal, zodat bezoekers van het kasteel in één oogopslag een overzicht van het landgoed werd gepresenteerd.

In 1714 nodigde Van Dopff vervolgens F.

Afb. 6. Kasteel van Laake, G. d. Bruyn deli., Harrewijn fecit., afkomstig uit: Roy, J. le, *Castella et praetoria nobilium Brabantiae* Antwerpen, 1696.

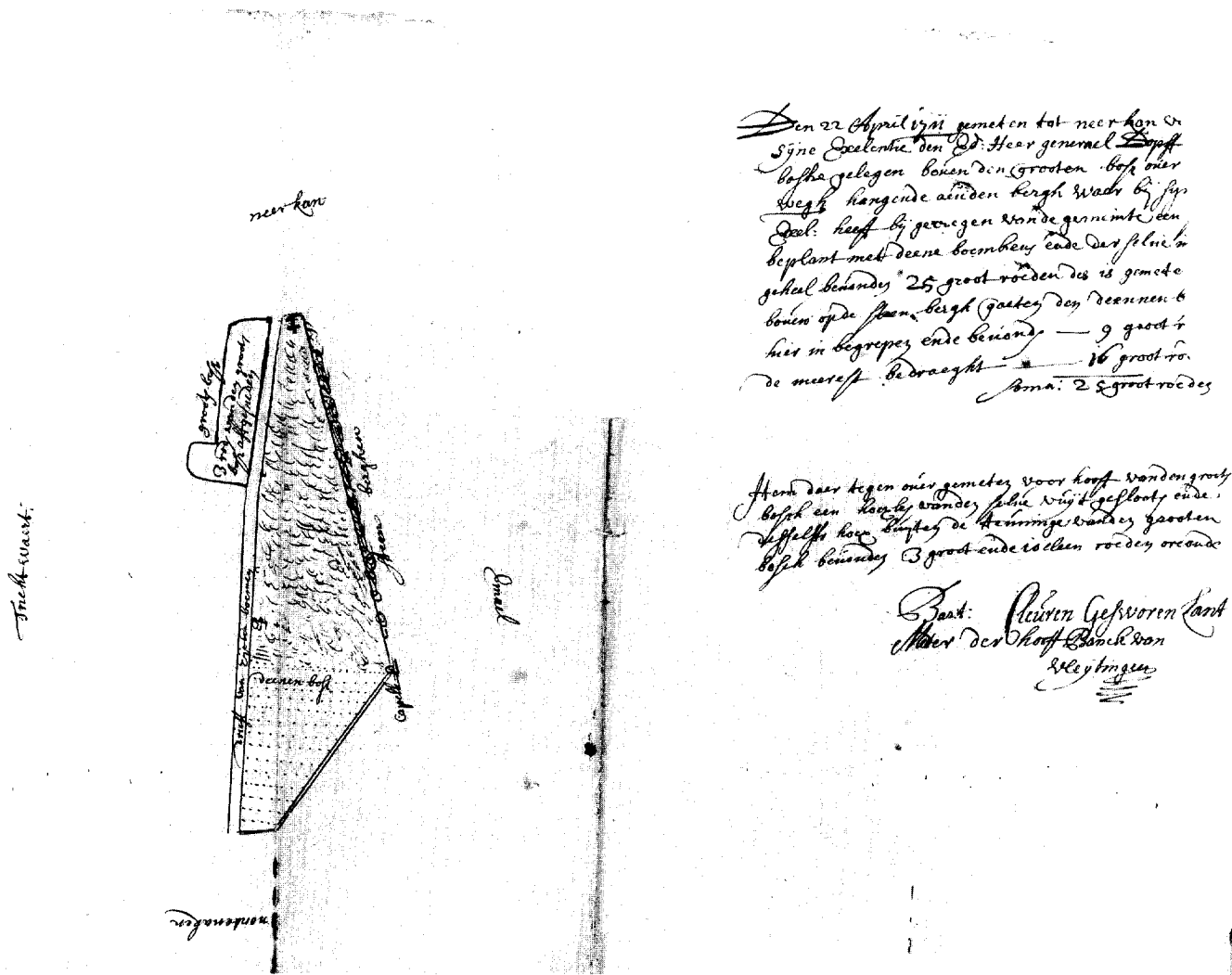
Halma uit om in dichtvorm hulde te brengen aan de streek, het kasteel, en de daden van de kasteelheer. Halmas eindprodukt bevat dan ook ingrediënten van zowel een hof-dicht als een heldendicht. Het is wellicht een niet onbelangrijk detail dat Halma tevens de uitgever was van het heldendicht op de Koning-stadhouder dat geschreven was door L. J. Rotgans.³² Dit kan erop wijzen dat Van Dopff door middel van zijn mecenaat de aansluiting van Maastricht bij de Republiek wilde bevestigen. Hij was per slot

Een beeld van de tuin op basis van de diverse bonnen

Op basis van het diverse bronnenmateriaal, zoals genoemd in de inleiding, volgt nu een bespreking van de verschillende terrassen, de omliggende boomgaarden en het sterre-bos. De doorsnede uit de Geïllustreerde Beschrijving (1946) toont de drie bovenste

huis lag de zogenaamde buitenkamer. In het woord buitenkamer ligt al besloten dat het hier een terras betrof waar men het idee had zowel buiten als binnen te zijn. Dit terras is vanwege het intieme karakter als het ware een voortzetting van het kasteel. Deze beslotenheid was een gevolg van de relatief kleine afmetingen en het feit dat dit terras tussen de twee rondelen van de keermuur en de twee hoekpaviljoens van het kasteel gelegen heeft.

Naast de informatie die Halma in zijn hof-

Afb. 8. Landmeting april 1711, door B. Cleuven. Afkomstig uit het archief Poswick, port. I, Gemeente Archief Maastricht.

van rekening de eerste militair gouverneur van Maastricht geweest die bij het betreden van dit ambt geweigerd had de eed van trouw af te leggen aan de prins-bisschop van Luik.³³

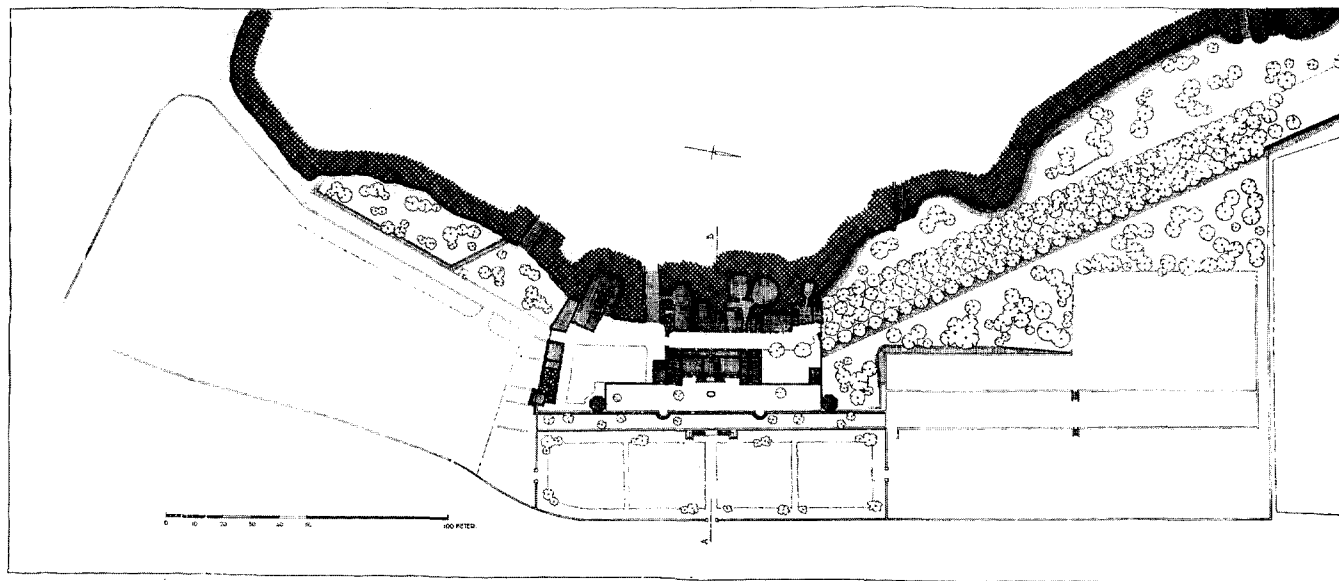
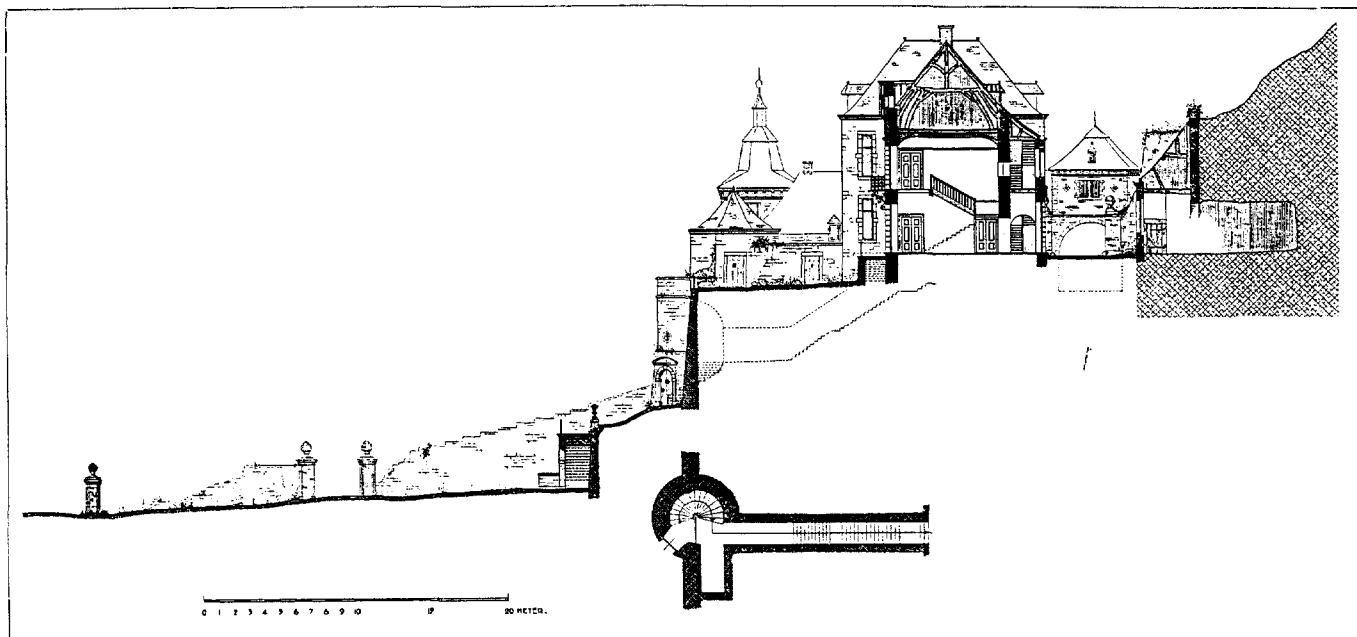
Verder werd de officieuze benoeming van Van Dopff, in 1707, tot militair gouverneur van Maastricht in 1713 omgezet in een officiële aanstelling. Het jaar 1713 was dus een memorabel jaar voor Van Dopff, waarin hij zowel de top van zijn carrière bereikte als zijn landgoed had vervolmaakt.

terrassen en hierop is tevens de toegang tot de tuin via een trap in de rondelen te zien. Hoewel Halma in zijn beschrijving van de tuin het onderste, het vierde, terras als uitgangspunt heeft genomen, is het raadzaam om dicht bij huis te beginnen. Dit omwille van de chronologie in de aanleg van de tuin, maar ook om vanuit de nucleus, het kasteel en het eerste terras, het landgoed te overzien.

Het bovenste terras

Direct aansluitend op de façade van het

dicht gegeven heeft, zijn er niet veel gegevens over dit bovenste terras beschikbaar. Halma vermeldde de hoge fonteinstraal die uit het overigens kleine bassin omhoog spoot. Vanaf dit hoogste terras kon men genieten van het uitzicht over het landgoed en dat werd vanzelfsprekend ook door Halma genoemd. Hij besteedde eveneens aandacht aan de voormalige weerbare functie van de keermuur. Het was Van Dopff zelf die hem hierop gewezen had, zodat we mogen aannemen dat deze keermuur een betekenisvol onderdeel van het geheel was.

Afb. 9. Plattegrond van het kasteel Neercanne en doorsnede van de terrassen (1 t/m 3) en plattegrond van één van de hoektorens, opgemeten door H. van Beveren, 1946 en 1947. Afkomstig uit Nispen tot Sevenaer, E. O. M. van, *De monumenten van geschiedenis en kust, in de provincie Limburg, Deel V, 1e stuk: 'De monumenten in de gemeente Maastricht', 5e aflevering, vanwege de Rijkscommissie voor de Monumentenzorg, 'De provincie Limburg', Maastricht, 1953, plaat XXXI.*

Op de gravure is te zien dat rond de fontein broderieperken waren aangelegd. Op de hoeken van dit bloemperk stonden boompjes opgesteld die in een aantal geometrische vormen waren gesnoeid. Tijdens een wandeling door de tuin konden men zich via de rondelen in de keermuur naar boven of naar beneden, naar het tweede terras, vervoegen.

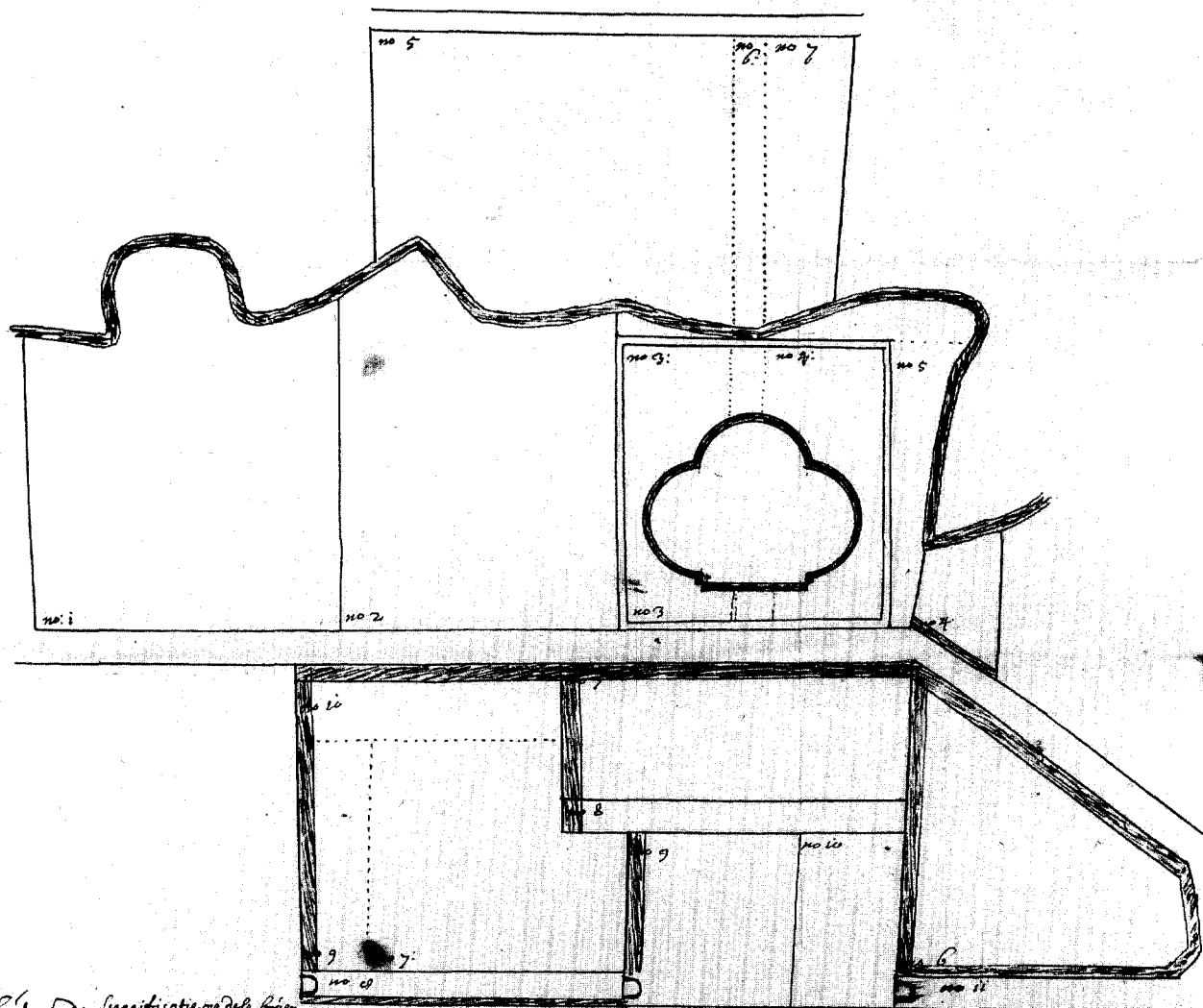
Het tweede, ondiepe terras voor de keermuur

Vrij diep onder het bovenste terras, aan de voet van de keermuur, ligt het tweede ter-

ras. Halma geeft in het hofdicht een beschrijving van het latwerk dat begroeid zou zijn geweest met abrikoos, perzik, rode en witte roos en druiven. De gravure geeft tegen de keermuur inderdaad latwerk te zien. De diverse fruitsoorten gaven Halma aanleiding om de prikkeling van de zintuigen te beschrijven, want het rijpe fruit verspreidde zoete geuren en de combinatie van de kleuren rood en geel streelden het oog. Veel meer dan het latwerk en de fruitsoorten heeft Halma in zijn hofdicht niet genoemd. De gravure geeft echter meer te zien. Aan weerszijden stonden twee kabinetjes en op

de rand van het terras waren potten met boompjes neergezet.

De beschrijving van het kasteel in *Les Delices du Pais de Liège* biedt hierover aanvullende informatie, hoewel deze enigszins onduidelijk is ten aanzien van de positionering van de diverse tuinornamenten. Volgens de beschrijving stonden op de keermuur -misschien op de rand van het tweede terras- vazen en ornamenten. Deze worden 'ornemens de stuc' genoemd wat kan betekenen dat het hier beschilderde decoratie van steen betrof. Het smalle terras zou tevens plaats hebben geboden aan twee volières

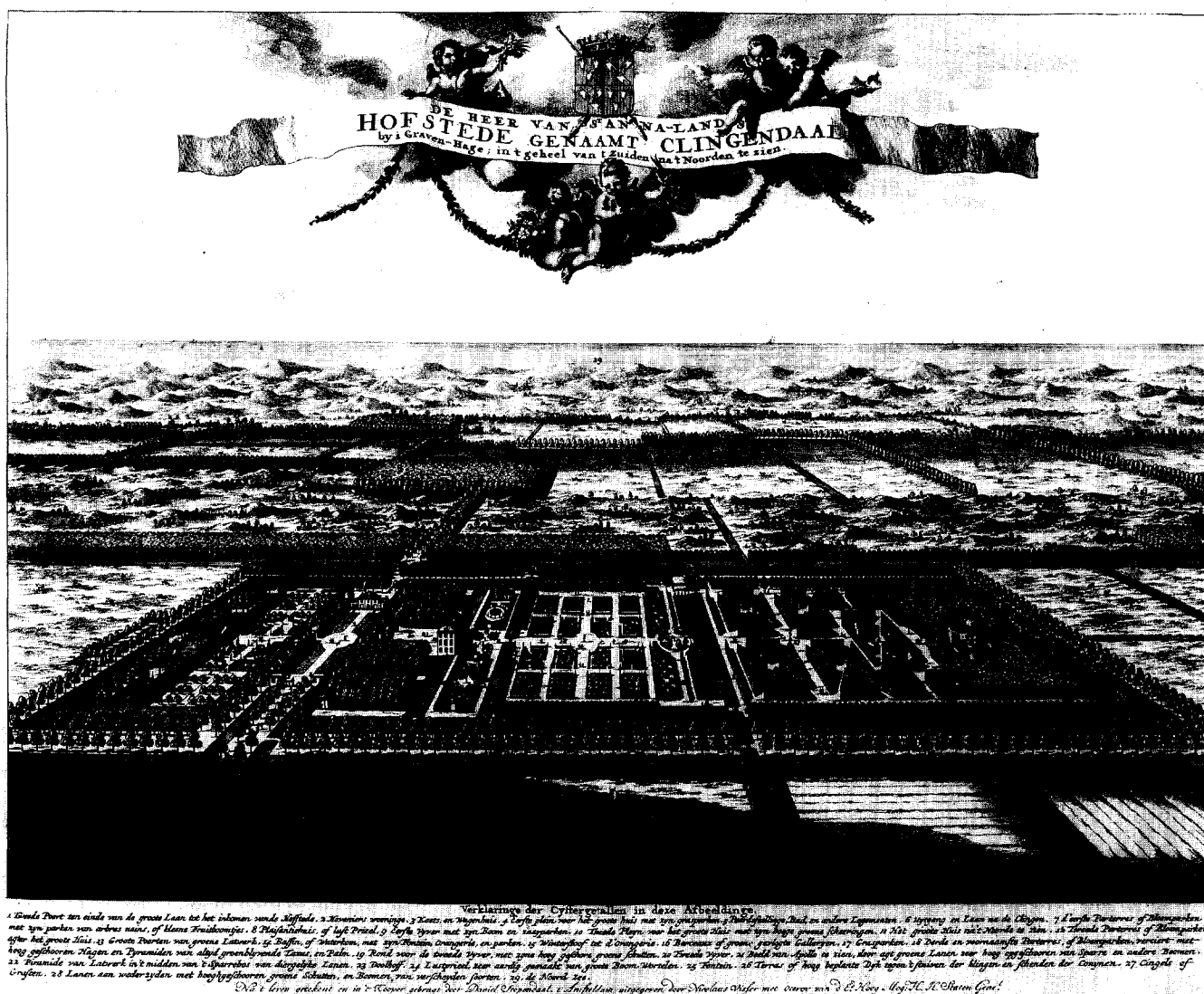
Inhoud ende specificatie op dese boeken
staende plaetfen, met nomers als volghet

	boeken	van	ende
no 1 is een gras gewas of maizbaar:	5	4	18
no 2 oock een gras gewas	4	0	14
no 3 den dijker eenen kreek	0	6	12
no 4 den andere kreek inden selver	0	6	12
no 5 gras gewas inden selve	0	5	10
no 4 gras gewas een weide	0	3	0
no 5 gras gewas in des benit vloed ecker	3	7	4
no 6 den dooft oer den veeher	0	6	0
no 7 weide van ontfen gras gewas	0	12	0
	14	12	60

Bonguers ende weide van den Casteel:

no 6 Bonguers voor den Casteel groen een gras	10	0
no 7 Bonguers onder den Casteel naertrich	5	0
no 8 den dooft inden selve Bonguers	0	5
no 9 gade in den selve fondenmier	0	4
no 10 gade inden selve longden wegh	0	7
no 7 den blom heft mit halvepraes	0	11
no 8 den kras kras den blom heft	0	1
no 9 de plaes van den Casteel mede gras	0	5
no 10 de plaes vande weeninge	0	3
no 11 den wegh tusschen de poort op waer	0	1

Afb. 10. Landmeting naar alle waarschijnlijkheid behorend tot het geschreven rapport uit april 1710, afkomstig uit het archief Poswick, port. I, Gemeente Archief Maastricht. Meting van 'de gesworen lantmeter der heerlijkheid van vleytingen (...) de beemden ende landerijen gelegen tot neerkan toebehoorende Zijne Exelentie Den Heer Generaell Dopff (...)', 23 april 1710. Afkomstig uit het archief Poswick, port. I, Gemeente Archief Maastricht. De vermelde nummers corresponderen niet altijd met de nummers die op de kaart voorkomen.

Afb. 11. Plattegrond van Clingendael, gegraveerd door D. Stopendaal ca. 1690. Afkomstig uit: Hunt, J.D., Jong, E. de, 'The Anglo-Dutch garden in the age of William and Mary', *Journal of Garden History*, nrs. 2 & 3, 1988, cat.nr. 52a (2) (blz. 181).

die elk een klein fonteintje herbergden. Deze volièrres zouden bijvoorbeeld de twee kabinetjes van de gravure kunnen zijn geweest. In 1710 werden de landerijen van Van Dopff opgemeten, inclusief de gronden in de nabijheid van het kasteel.³⁴ In de legenda bij de tekening werd het tweede terras omschreven als het terras met de 'plezier huisjes' die tussen het kasteel en de 'blomhof' inlag. Hiermee wordt het bestaan van de kabinetjes of volièrres, met of zonder fonteintjes, nogmaals bevestigd. Binnen het lijnenspel van het ontwerp vervulden de kabinetjes de functie van een hoekoplossing. Zij markeerden zowel de beëindiging van het tweede terras als de voortzetting van de tuin, omdat zij aansloten op de breedte van het derde en vierde terras. De rondelen van de keermuur vervulden een soortgelijke functie in het lijnenspel van het ontwerp,

want deze markeerden de beëindiging van het eerste terras en liggen in het verlengde van de hoekpaviljoens van het huis. Aangaande de versiering van het tweede terras met voornoemde vazen en stuc-ornamenten zou het heel goed mogelijk kunnen zijn dat hier de versiering van de onderste muur van het tweede terras bedoeld werd. De gravure van De Bruyn toont hier immers een twintigtal potten met planten. Aan weerszijden van de trap die naar het derde terras leidt zijn op de gravure ook nog twee putti te zien. Een rekening uit 1715 kan ter ondersteuning dienen voor de aanname dat op de rand van het tweede terras tuindecoratie heeft gestaan, want hierin werden precies twintig bloempotten en negentien 'postuierkens' vermeld.³⁵ De verleiding is dus groot te denken dat de rand van het smalle terras opgesierd is geweest met bloempotten, afgewisseld door beeldjes. Uit weer

een andere rekening blijkt dat dit ornament, wanneer dat nodig was, opgeschilderd werd.³⁶ In de potten hebben hoogstwaarschijnlijk kuipplanten gestaan, wat ook te zien is op de gravure. De laurier- en de oranjeboom waren bijvoorbeeld veelvoorkomende boomsoorten in een siertuin. Uit enkele rekeningen blijkt dat in elk geval deze twee boomsoorten voorkwamen in de collectie kuipplanten van Van Dopff.³⁷ Gedurende de winterperiode moesten de boompjes beschermd worden in een daarvoor bestemde ruimte: de orangerie. Hier werden niet alleen planten en boompjes beschermd bij slechte weersomstandigheden, maar de orangerie functioneerde tevens als kweekplaats voor diverse boompjes, planten en bloemen, voordat zij een plaats in de tuin kregen. Hoewel de gravure en de beschikbare beschrijvingen hierover geen uitsluitel geven,

moet ook bij het kasteel Neercanne een orangerie gelegen hebben.³⁶

Het derde terras, de parterre

Dit terras wordt in zijn geheel omsloten door een manskasse muur waarin drie toegangshekken zijn aangebracht: één in de oostelijke muur, dit is aan de zijde van de Cannerweg, en één in de zuidelijke en noordelijke muur.

Halma schonk verhoudingsgewijs veel aandacht aan dit derde terras waaruit blijkt dat het bloemtapijt, ofwel de parterre, een belangrijk onderdeel van de tuin moet zijn geweest. Volgens zijn beschrijving groeiden tegen de muren muskadelwijn (druif), perzik, abrikoos en kers. Net zoals op het tweede terras was deze combinatie van zoete geuren en de kleuren rood en geel het vermelden waard. Het is bijna ondenkbaar dat er geen gewassen tegen de hoge muur omhoog groeiden. Net als op het tweede terras is op de gravure te zien dat er latwerk tegen de westelijke muur van het derde terras was aangebracht. De informatie van de gravure wordt ondersteund door een aantal rekeningen waarin zowel het werk aan 'espazier' als aan 'palm' vermeld werd.³⁹ Dit betekent dat er in de tuin leibomen en buxushaagjes te vinden moeten zijn geweest.

Op de gravure is te zien dat aan weerszijden van de fontein, op het brede middelpad, twee beelden stonden opgesteld. Halma heeft echter niet vermeld welke mythologische figuren zij voorstelden. Het enige wat hij opschreef was dat de blikken van de beelden gericht waren naar het midden, de fontein, en dat ze omringd werden door taxus. Eén van de twee beelden is op de gravure te identificeren als een Mercuriusbeeld. Over het andere beeld kan slechts opgemerkt worden dat het een vrouwelijk personage betreft, misschien Flora. De nis die is aangebracht in de trap tussen het tweede en derde terras, is waarschijnlijk bedoeld voor een derde beeld.

In *Les Delices du Pais de Liège* wordt slechts de verdeling van de parterre in vierkanten genoemd. De gravure bevestigt deze omschrijving van de indeling, die wat betreft de structuur overeenkomsten vertoont met andere bekende geometrische tuinen. Ook is te zien dat op alle hoekpunten van de compartimenten gesnoeide taxus-piramideboompjes stonden opgesteld. Rondom het bassin lagen compartimenten met broderieperken en op de hoekpunten hiervan stonden boompjes die ingewikkelder vormen vertoonden. Bij de opgraving is het bassin met een piramidevormig spuitstuk teruggevonden, evenals de fundering van een achthoekig muurtje rondom de fontein, dat ook op de gravure te zien is.

Dit derde terras was in tegenstelling tot de vorige twee terrassen van diverse zijden benaderbaar. Via de trap kon men van bovenaf de parterre betreden en in de noordelijke, de zuidelijke en de oostelijke muur waren toegangen gemaakt met vermoedelijk sierhekwerk. Deze hekken werden vol-

gens de gravure geflankeerd door postamenten waarop vazen stonden. Het is mogelijk dat de vuurpotten die er nu nog staan de authentieke ornamenten zijn.

Helaas is er in het beschikbare bronnenmateriaal geen enkele aanwijzing omtrent het beplantingsschema te vinden. Het derde terras werd weliswaar aangeduid als blomhof, maar welke bloemen hier gestaan hebben blijft onbekend. Wat wel ter sprake kwam in diverse rekeningen was de bemesting van taxus en het werk aan taxus bij een gele plaats.⁴⁰ Wellicht doelde men met het laatste op een broderieperk waarin gele steenslag of zand tussen de haagjes neergelegd was. Dit zou kunnen duiden op een consequent gebruik van de kleur geel. Tijdens de bouwjaren van het huis werden immers gele verf en gele oker aangeschaft. Het is niet ondenkbaar dat deze kleur elders in de tuin terugkwam. Bovendien mag aangenomen worden dat het huis tot op vandaag in de originele kleur is gesausd.⁴¹ Naar aanleiding van de opgravingen zijn verschillende pollen onderzocht op mogelijke aanwijzingen ten aanzien van de beplanting, maar deze proeven hebben een onbevredigend resultaat opgeleverd. Tijdens de opgravingen werden wel de omtrekken van de compartimenten van parterre zichtbaar gemaakt, zodat de gravure in deze een betrouwbare weergave blijkt te zijn.

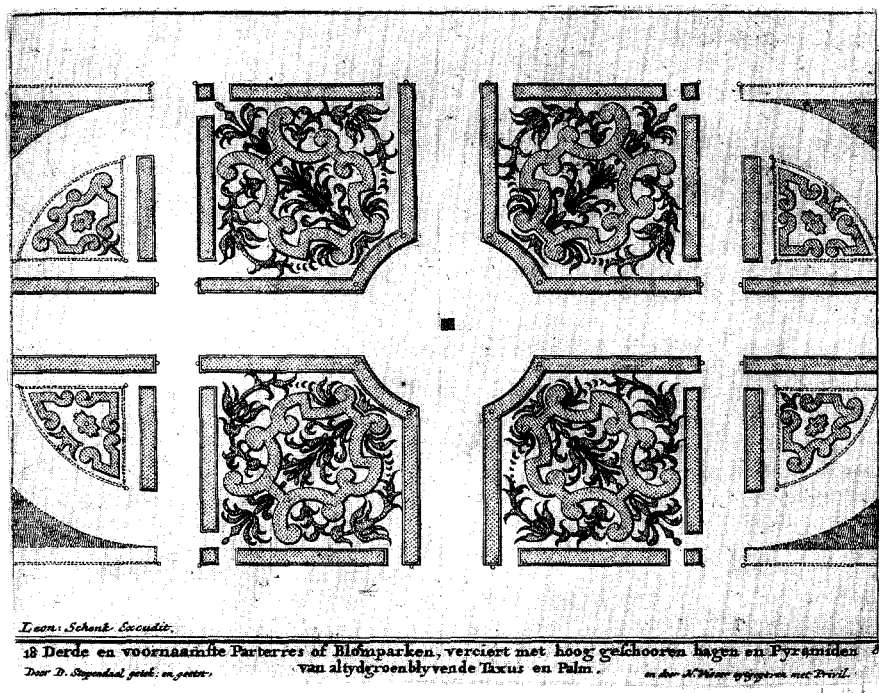
Zoals vele tuinen, werd de tuin van Neercanne in tweeën gedeeld door een openbare weg, in dit geval de Cannerweg. De ambitie van Van Dopff om de tuin voor, naast, en achter het oorspronkelijke grondgebied

van het kasteel uit te breiden, stuitte meermaals op dit soort barrières. De bestaande routes, wegen of rivieren, konden nu eenmaal niet worden opgeheven en werden dus in de tuin geïncorporeerd. Van Dopff had pas in 1705 de weidegrond van de Cannerweg tot aan de Jeker verworven en waarschijnlijk kreeg hij toen ook beschikking over de grond aan de overkant van de Jeker tot aan de weg naar Maastricht. Dit werd de plaats voor het vierde terras. De toegang bevond zich aan de overzijde van de Cannerweg. Via een sierhekwerk was het mogelijk dit terras op de middenas binnen te wandelen.

Het vierde terras

Zoals eerder gezegd, nam Halma het vierde terras als het beginpunt voor zijn beschrijving van de tuin. Hij volgde naar zijn zeggen de blik van Neptunus naar boven en maakte het kasteel en het daarachter gelegen bos tot einddoel van de wandeling. De zeegod Neptunus was een belangrijke blikvanger voor het vierde terras. Midden in de vijver troonde hij op een 'walvisch' en hield daarbij een drietand in de rechterhand. Het beeld werd omgeven door fonteinstralen die uit de vis kwamen. Halma noemde deze weliswaar een walvis, maar het ligt meer voor de hand dat het een dolfin betrof.⁴²

Verder beschreef Halma hoge lindebomen en hagen, maar dit had niet zonder meer betrekking op het vierde terras. Toch moeten we aannemen dat hij hiermee doelde op de lanenstelsels die naar de Jeker voerden.

Afb. 12. Detail van de parterre van Clingendael uit de afbeeldingenreeks van Stopendaal (zie afb. 11).

Afb. 13. Jachtkoepel voor de stadhouder-koning op Roosendaal, Marot D., 'Oeuvres', 1712. Afkomstig uit: Hunt, J.D., Jong, E. de, 'The Anglo-Dutch garden in the age of William and Mary', *Journal of Garden History*, nrs. 2 & 3, 1988, cat.nr. 57 (blz. 190).

De gravure toont immers aan weerszijden van het terras twee lanen die in de richting van de Jeker uitliepen en een derde laan op de middenas. Wederom is Halmas beschrijving op zichzelf genomen te beknopt om een beeld van het terras te vormen en moet de gravure uitkomst bieden.

De grote spiegelvijver met de Neptunus was het centrale onderdeel van het vierde terras en deze was verdiept aangelegd en omgeven door een walkant. Naast de Neptunus lag er volgens de gravure een scheepje in de vijver. Het schip zou kunnen doorgaan voor een tekenvrijheid van de graveur, dit om bijvoorbeeld aan te geven dat het hier een grote vijver betrof die met de zee geassocieerd diende te worden. Ware het niet dat er een scheepstimmerman aan te pas moest komen om reparaties uit te voeren aan een schuitje in de vijver.⁴³ Er schijnt dus wel degelijk een scheepje gelegen te hebben in dit bassin.

Op de gravure is te zien dat op de middenas een aantal treden zijn gemaakt die naar de lager gelegen walkant leidden. Wat evenwel niet goed te zien is op de gravure, maar wel is teruggevonden bij de opgravingen, zijn de acht treden die het water inleidden. Deze treden kunnen bestemd zijn geweest voor een cascade, maar het is tevens mogelijk dat deze treden bedoeld waren om makkelijk in een schuitje te stappen.

De oostelijke zijde van de vijver werd afgesloten met een halfrond perk. In deze hemicycle was een broderiepatroon aangebracht door middel van geschoren hagen en dito boompjes. Op de hoofdas liep deze in de richting van de Jeker uit in een dubbele laan. In tegenstelling tot het hofdicht van Halma vinden we in *Les Delices du Pais de*

Liège wel aandacht voor het grote bassin 'acompagne de plusieurs Boulingrins'. Deze omschrijving wijst op een lager gelegen grasparterre die volgens de gravure met een broderiepatroon gedecoreerd was. Het hele ensemble: de vijver, de walkanten, de hemicycle en de lanen, werd volgens de gravure omheind door middel van heggen of houten hekken.

De twee lanen aan weerszijden van het vierde terras konden aan de kant van de Cannerweg ingewandeld worden. Misschien stonden aan het eind van deze twee lanen beelden opgesteld; deze gedachte komt op als in een rekening twee 'postureren in de allees' van de vijver genoemd worden.⁴⁴

Het is op de gravure niet te zien op welke wijze de tuin beëindiging werd, maar de uitsnede is suggestief genoeg om de voortzetting van in elk geval de middelste laan in het landschap te verwachten. Deze verleidelijke gedachte, dat de dubbele laan op de middenas zich voortzet in het landschap, lijkt door de opmeting uit 1710 gerechtvaardigd te worden. Volgens de tekening en de begeleidende legenda wordt de dreef doorgetrokken, mogelijk tot aan de weg naar (Maas)Tricht.

In *Les Delices du Pais de Liège* wordt de omzoming van het vierde terras met avenues genoemd en de laan op de middenas wordt in verband gebracht met een aange-name uitloop in het landschap. Helaas, de gravure van De Bruyn geeft geen uitzicht op de rug van de Sint Pietersberg. Daarentegen wel op het meest onzekere gedeelte van de gravure, het sterrebos.

Het sterrebos

Direct achter het kasteel rijst de beboste

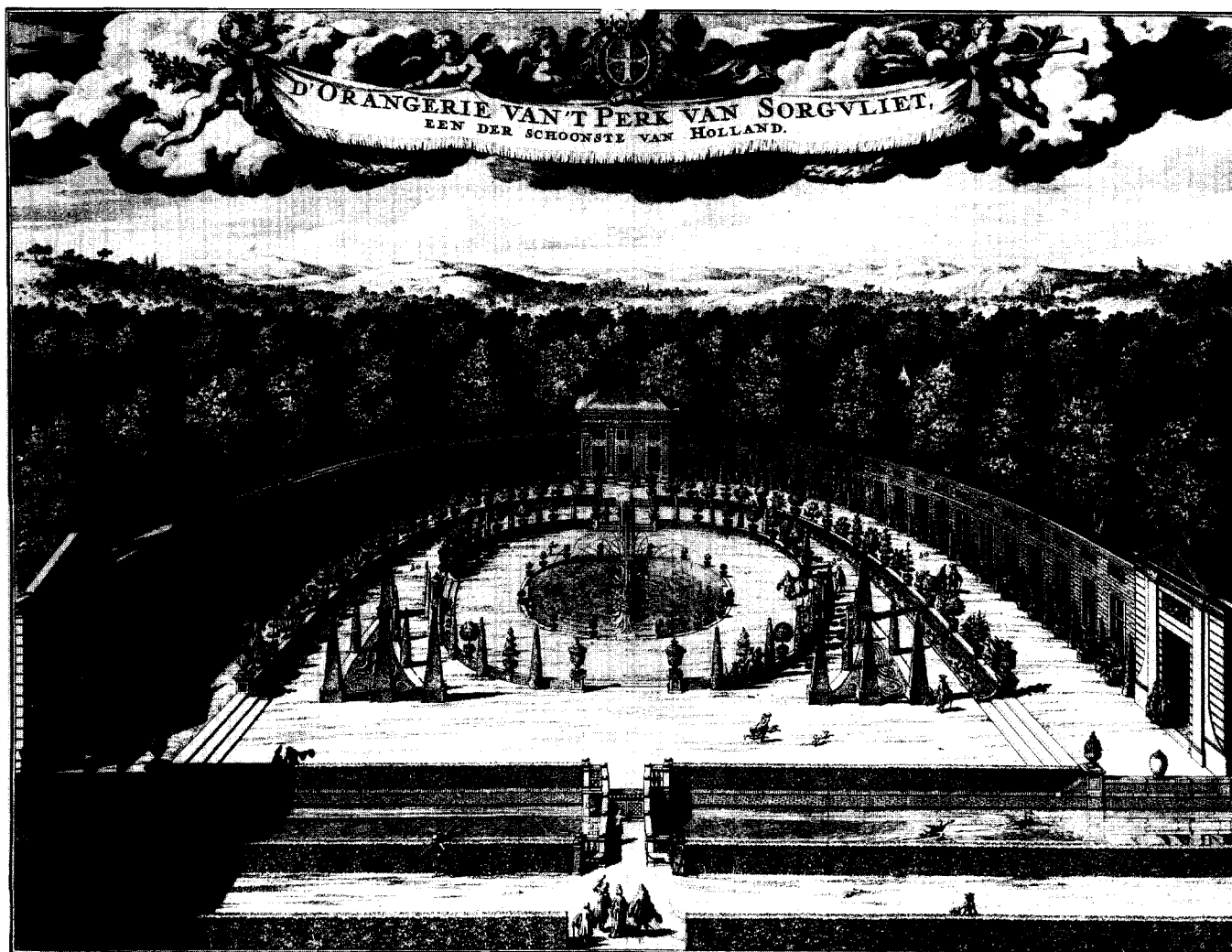
heuvelrug op. Het is moeilijk voor te stellen dat, zoals de gravure laat zien, het sterrebos zich direct achter het kasteel bevonden heeft. Uit de beschrijving van Halma blijkt namelijk dat eerst een gedeelte van de berg beklommen moest worden voordat het lanenstelsel van het sterrebos zichtbaar werd. Pas na de beschrijving van de grote natuurlijkheid van het bos waarin iepen, beuken en elzen groeiden, kwam de stersgewijze indeling van het bos ter sprake. Zoals Halma al aangaf, liepen de wegen van het sterrebos nu eens vlak en dan weer omhoog. De eventuele onregelmatigheid van het terrein zal de bouwheer echter niet hebben verhinderd om zo goed en kwaad als het ging een lanenstelsel aan te leggen, want een sterrebos behoorde tot de standaard ingrediënten van een lustoord. Op de kruin van de heuvel bevond zich een speelhuisje dat, zoals het er op de gravure uitziet, verwantschap vertoonde met de jachtkoepel op Roosendaal. Eenmaal op deze plek aanbeland, kon men weer genieten van het uitzicht over weide- en korenlanden.

Halma beschreef tevens de afdaling die via dezelfde laan geschiedde als bij de beklimming. Deze laan zou met lindebomen beplant zijn geweest en het kan de laan zijn die op de gravure ten noorden van het kasteel gelegen heeft.

Tijdens de beklimming van de heuvelrug kwam Halma de hoofbron tegen die volgens zijn beschrijving de fontein in de tuin voedde. Halma bracht naar voren dat het water door middel van pompen of persen, door een buizenstelsel van beneden naar boven werd vervoerd en daar in een reservoir werd opgeslagen. De kennelijk artificiële bron was natuurlijk vermeldenswaardig, gezien de grote moeite die ook elders genomen werd om mooie fontein en waterpartijen aan te leggen.⁴⁵ Uit een aantal rekeningen blijkt dat Van Dopff voor enige jaren iemand in dienst genomen had om in het buitenland een 'pomp en machine' aan te schaffen. In 1707 werd deze machine met behulp van de hovenier op de berg geïnstalleerd.⁴⁶ Dat het systeem voor de fontein niet gelijk naar wens functioneerde, blijkt uit de rekeningen van 1704 tot 1707. Regelmatig kwam hierin het werk aan de waterpomp voor, evenals het werk aan de fontein en reparaties aan de waterleidingen.

In 1715 schafte men loden en koperen pijpen aan. De koperen pijpjes waren bedoeld voor de spuitstukken van bijvoorbeeld het Neptunusbeeld en de dolfijn. De loden pijpen waren bestemd voor de leidingen die regelmatig opnieuw gesoldeerd moesten worden.⁴⁷

Hoe de watervoorziening technisch precies geregeld werd, is noch uit de rekeningen, noch uit de beschrijving van Halma op te maken. Maar dat er een druk- of perssysteem en een machine aan te pas zijn gekomen om water in een reservoir op de berg te krijgen is duidelijk.

Verklaringe der Cyfer-Letteren in deze afbeelding.
 18 Groote vande hofte of waterken met fien fontein.
 19 Twee vande gaten of fienken van fien, met een vande fienne groene pinusken.
 20 Groote fienne fien in 't midden der orangerie.
 21 Groote vande vandeplaats of fien voor 't vande fienne en vande gaten.
 22 Groote fienne fien in 't midden der orangerie.
 23 Groote vande vandeplaats of fien voor 't vande fienne en vande gaten.
 24 Groote fienne fien in 't midden der orangerie.
 25 Groote vande vandeplaats of fien voor 't vande fienne en vande gaten.
 26 Groote fienne fien in 't midden der orangerie.
 27 Groote vande vandeplaats of fien voor 't vande fienne en vande gaten.
 28 Groote fienne fien in 't midden der orangerie.
 29 Groote vande vandeplaats of fien voor 't vande fienne en vande gaten.
 30 Groote fienne fien in 't midden der orangerie.
 31 Groote vande vandeplaats of fien voor 't vande fienne en vande gaten.
 32 Groote fienne fien in 't midden der orangerie.
 33 Groote vande vandeplaats of fien voor 't vande fienne en vande gaten.
 34 Groote fienne fien in 't midden der orangerie.
 35 Groote vande vandeplaats of fien voor 't vande fienne en vande gaten.
 36 Groote fienne fien in 't midden der orangerie.
 37 Groote vande vandeplaats of fien voor 't vande fienne en vande gaten.
 38 Groote fienne fien in 't midden der orangerie.
 39 Groote vande vandeplaats of fien voor 't vande fienne en vande gaten.
 40 Groote fienne fien in 't midden der orangerie.
 41 Groote vande vandeplaats of fien voor 't vande fienne en vande gaten.
 42 Groote fienne fien in 't midden der orangerie.
 43 Groote vande vandeplaats of fien voor 't vande fienne en vande gaten.
 44 Groote fienne fien in 't midden der orangerie.
 45 Groote vande vandeplaats of fien voor 't vande fienne en vande gaten.
 46 Groote fienne fien in 't midden der orangerie.
 47 Groote vande vandeplaats of fien voor 't vande fienne en vande gaten.
 48 Groote fienne fien in 't midden der orangerie.
 49 Groote vande vandeplaats of fien voor 't vande fienne en vande gaten.
 50 Groote fienne fien in 't midden der orangerie.
 51 Groote vande vandeplaats of fien voor 't vande fienne en vande gaten.
 52 Groote fienne fien in 't midden der orangerie.
 53 Groote vande vandeplaats of fien voor 't vande fienne en vande gaten.
 54 Groote fienne fien in 't midden der orangerie.
 55 Groote vande vandeplaats of fien voor 't vande fienne en vande gaten.
 56 Groote fienne fien in 't midden der orangerie.
 57 Groote vande vandeplaats of fien voor 't vande fienne en vande gaten.
 58 Groote fienne fien in 't midden der orangerie.
 59 Groote vande vandeplaats of fien voor 't vande fienne en vande gaten.
 60 Groote fienne fien in 't midden der orangerie.
 61 Groote vande vandeplaats of fien voor 't vande fienne en vande gaten.
 62 Groote fienne fien in 't midden der orangerie.
 63 Groote vande vandeplaats of fien voor 't vande fienne en vande gaten.
 64 Groote fienne fien in 't midden der orangerie.
 65 Groote vande vandeplaats of fien voor 't vande fienne en vande gaten.
 66 Groote fienne fien in 't midden der orangerie.
 67 Groote vande vandeplaats of fien voor 't vande fienne en vande gaten.
 68 Groote fienne fien in 't midden der orangerie.
 69 Groote vande vandeplaats of fien voor 't vande fienne en vande gaten.
 70 Groote fienne fien in 't midden der orangerie.
 71 Groote vande vandeplaats of fien voor 't vande fienne en vande gaten.
 72 Groote fienne fien in 't midden der orangerie.
 73 Groote vande vandeplaats of fien voor 't vande fienne en vande gaten.
 74 Groote fienne fien in 't midden der orangerie.
 75 Groote vande vandeplaats of fien voor 't vande fienne en vande gaten.
 76 Groote fienne fien in 't midden der orangerie.
 77 Groote vande vandeplaats of fien voor 't vande fienne en vande gaten.
 78 Groote fienne fien in 't midden der orangerie.
 79 Groote vande vandeplaats of fien voor 't vande fienne en vande gaten.
 80 Groote fienne fien in 't midden der orangerie.
 81 Groote vande vandeplaats of fien voor 't vande fienne en vande gaten.
 82 Groote fienne fien in 't midden der orangerie.
 83 Groote vande vandeplaats of fien voor 't vande fienne en vande gaten.
 84 Groote fienne fien in 't midden der orangerie.
 85 Groote vande vandeplaats of fien voor 't vande fienne en vande gaten.
 86 Groote fienne fien in 't midden der orangerie.
 87 Groote vande vandeplaats of fien voor 't vande fienne en vande gaten.
 88 Groote fienne fien in 't midden der orangerie.
 89 Groote vande vandeplaats of fien voor 't vande fienne en vande gaten.
 90 Groote fienne fien in 't midden der orangerie.
 91 Groote vande vandeplaats of fien voor 't vande fienne en vande gaten.
 92 Groote fienne fien in 't midden der orangerie.
 93 Groote vande vandeplaats of fien voor 't vande fienne en vande gaten.
 94 Groote fienne fien in 't midden der orangerie.
 95 Groote vande vandeplaats of fien voor 't vande fienne en vande gaten.
 96 Groote fienne fien in 't midden der orangerie.
 97 Groote vande vandeplaats of fien voor 't vande fienne en vande gaten.
 98 Groote fienne fien in 't midden der orangerie.
 99 Groote vande vandeplaats of fien voor 't vande fienne en vande gaten.
 100 Groote fienne fien in 't midden der orangerie.

Afb. 14. De orangerie van Sorgvliet, gravure van J. van de Avelen en N. Visscher.

Afkomstig uit: Hunt, J.D., Jong, E. de, 'The Anglo-Dutch garden in the age of William and Mary', *Journal of Garden History*, nrs. 2 & 3, 1988, cat.nr. 47 (blz. 175).

In het rentmeestersarchief komen veel rekeningen voor die betrekking hebben op werk in 'het bos'. We weten dat Van Dopff gestaag grond bleef aankopen om zijn landerijen uit te breiden. In ieder geval één keer komt de koop van grond achter het bos ter sprake. In 1706 kocht Van Dopff bijvoorbeeld grond op de 'kleine heide' achter het bos.⁴⁸ Volgens de landmeting uit 1710 bezat Van Dopff behoorlijk wat grond boven het bos tot en met de Susterweg en de landmeter maakte zelfs melding van de aanleg van een nieuwe hof. In 1710 moet het speelhuisje in het bos eveneens afgebouwd zijn geweest want hiervoor werden 224 'ruiten van fijn glas' geleverd.⁴⁹ Regelmatig werden de wegen in het bos schoongeveegd en in 1711 werden langs de wegen in het bos ook nog hagen aangeplant.⁵⁰ In een rekening lijkt er zelfs sprake te zijn van een Herculesbeeld dat ergens in het bos opgesteld heeft moeten staan.⁵¹ De activiteiten ten aanzien van de aanplant van het sterrebos zullen ongetwijfeld enige tijd in beslag genomen hebben, want nog in

1714 werden tien dagen besteed aan de aanleg van een grote allée in het bos.⁵² Echte twijfel over het bestaan van een sterrebos is met al deze gegevens overbodig, maar over de precieze situering en grootte bestaat nog geen duidelijkheid. Zowel de centraal opgestelde obelisk als het amphitheater, die beide op de gravure voorkomen, worden nergens genoemd en komen niet voor in de rekeningen uit het rentmeestersarchief. Op zich ligt het voor de hand dat in het midden, daar waar de lanen samenkomen, een architectonisch accent te vinden is geweest. Dit kan een obelisk, maar eventueel ook een Herculesbeeld zijn geweest. Een amphitheater is eveneens een bekend onderdeel van een formele tuin dat uit de Italiaanse tuintraditie is overgenomen. De bergwand achter het kasteel leende zich hier uitstekend voor en aangezien Van Dopff te boek staat als groot theaterliefhebber, is het niet ondenkbaar dat een uit de heuvelwand gehakt amphitheater dienst deed als openluchttheater.

Helaas is op het beschikbare topografisch kaartmateriaal geen spoor te zien van de aanleg van een sterrebos en een amphitheater achter het kasteel. De enige nog bestaande opvallende halfronde uit de berg gehakte ruimte ligt ten zuiden van het kasteel, direct aangrenzend op het oude poortgebouw. Gezien de zuidelijke situering kan dit ook de plaats van de orangerie zijn geweest.

Tegenover deze halfronde uitsnede ligt de zuidelijke toegangsweg tot het kasteel. De weide daaraan grenzend is waarschijnlijk een voormalige boomgaarde. De siertuin geniet weliswaar de grootste belangstelling, maar de omliggende boomgaarden zijn eveneens een wezenlijk onderdeel van de historische aanleg. Niet alleen vormden zij de overgang van het meest artificiële gedeelte van de tuin naar de meer natuurlijke landerijen. Zij waren tevens het toonbeeld van de vruchtbaarheid van het platteland.

De afzonderlijke onderdelen van de siertuin, de vormen en de iconografie

Het huis

Het kasteel werd weliswaar met gebruik van de oude muren gebouwd, het geeft de indruk een totaal nieuw gebouw te zijn. Men heeft gestreefd naar een klassieke regelmaat in de opbouw van de gevel en deze is vergelijkbaar met Franse kastelen en hôtels uit de 17e en 18e eeuw. De Franse invloeden zijn ondermeer ook af te lezen uit de schuiframen, de balkons aan de voorgevel en het feit dat men het kasteel in een kleur heeft gesausd.

Het is duidelijk dat dit huis niet meer de functie van een versterkte woning vervulde, maar bedoeld was om tegen de bergwand te fungeren als blikvanger en als uitgangspunt voor de siertuin.

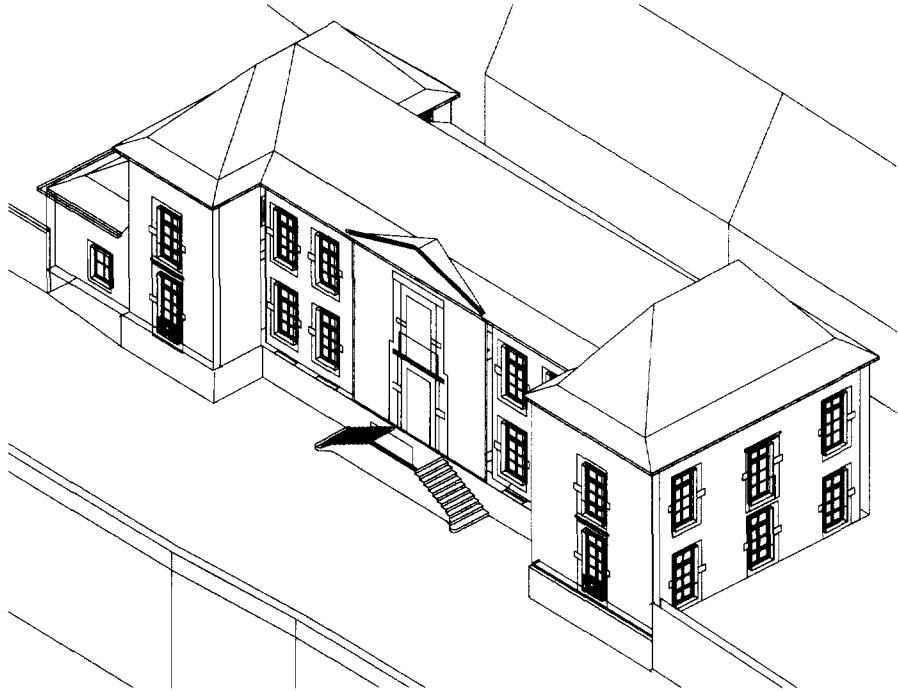
De gevel is op het eerste gezicht aan weerszijden van de middenlijn symmetrisch opgebouwd met een middenrisaliet en twee hoekpaviljoens. Er bestaat echter een maatverschil in de breedte van de hoekpaviljoens en bovendien blijkt de middenrisaliet in werkelijkheid niet naar voren te springen. Het risalerende effect werd gerealiseerd door middel van sleuven in het muurvlak. Verder beantwoordde de opbouw van de middenrisaliet aan klassieke voorbeelden. Het fronton, de dubbele trap en het balkon versterken bovendien het risalerende effect. Er is slechts één balkon over, maar oorspronkelijk zijn er meer balkons aan de gevel bevestigd geweest. De decoratie van het fronton met wijnranken is wel bewaard gebleven.

De achtergevel van het kasteel is in vergelijking met de façade eenvoudig gehouden en nauwelijks gedecoreerd. Boven de entree is een gebogen fonton aangebracht dat versierd is met het wapen van Van Dopff en palmtakken.⁵⁴ Dit zal elders in dit hoofdstuk uitgelegd worden in verband met de militaire iconografie.

De combinatie van het lusthuis met in de nabijheid een neerhoeve hangt nauw samen met het gebruik van het landgoed als bedrijf. Het poortgebouw en de annexen ten zuiden van het kasteel zijn ouder dan het kasteel zelf en zij vormen een entree met een voorplein. De klassieke 18e-eeuwse situering van de neerhoeve aan de zijkant van het kasteel heeft zo zijn reden. Op deze manier werd het zicht op het kasteel en de axiale en perspectivische samenhang van het huis met de tuin niet verstoord.⁵⁵

De tuinzaal of buitenzaal

In aansluiting op de façade was een intieme tuin aangelegd met een klein bassin en broderieperken. Vanaf deze plaats genoot men zoals gezegd van het uitzicht over de siertuin en was de middenas met de daarop geplaatste blikvangers goed zichtbaar. Zoals de benaming buitenzaal al deed vermoeden, is dit terras op te vatten als een voortzetting van het huis. De breedte van

Afb. 16. Het architectonisch schema van het kasteel. Computertekening TU Delft, Werkgroep Restauratie.

Afb. 17. Het kasteel Neercanne vanuit het Jekerdal. Foto TU Delft, Werkgroep Restauratie, 1991.

het terras komt overeen met de breedte van de gevel en de diepte wordt bepaald door de afstand tot de keermuur met de rondelen. Deze compositorische maateenheid werd voortgezet op de middenas en is bepalend geweest voor de breedte van de broderieperken rond de fontein op het derde terras, evenals voor de breedte van de vijferrand op het vierde terras. De hemicycle ten oosten van de vijver vormde de letterlijke afronding van deze brede middenbaan en trok de blik via een voortgezette middenas naar het landschap aan de overzijde van het vierde terras.

De achthoekige tuinhuisjes op de keermuur zijn waarschijnlijk van een latere datum. Hierdoor werd het bovenste terras verbreed en is een gedeelte afgenomen van het plein ten zuiden evenals van de terrassen ten noorden van het kasteel. Bovendien werd hierdoor de nauwe betrokkenheid van het bovenste terras met het huis opgeheven.

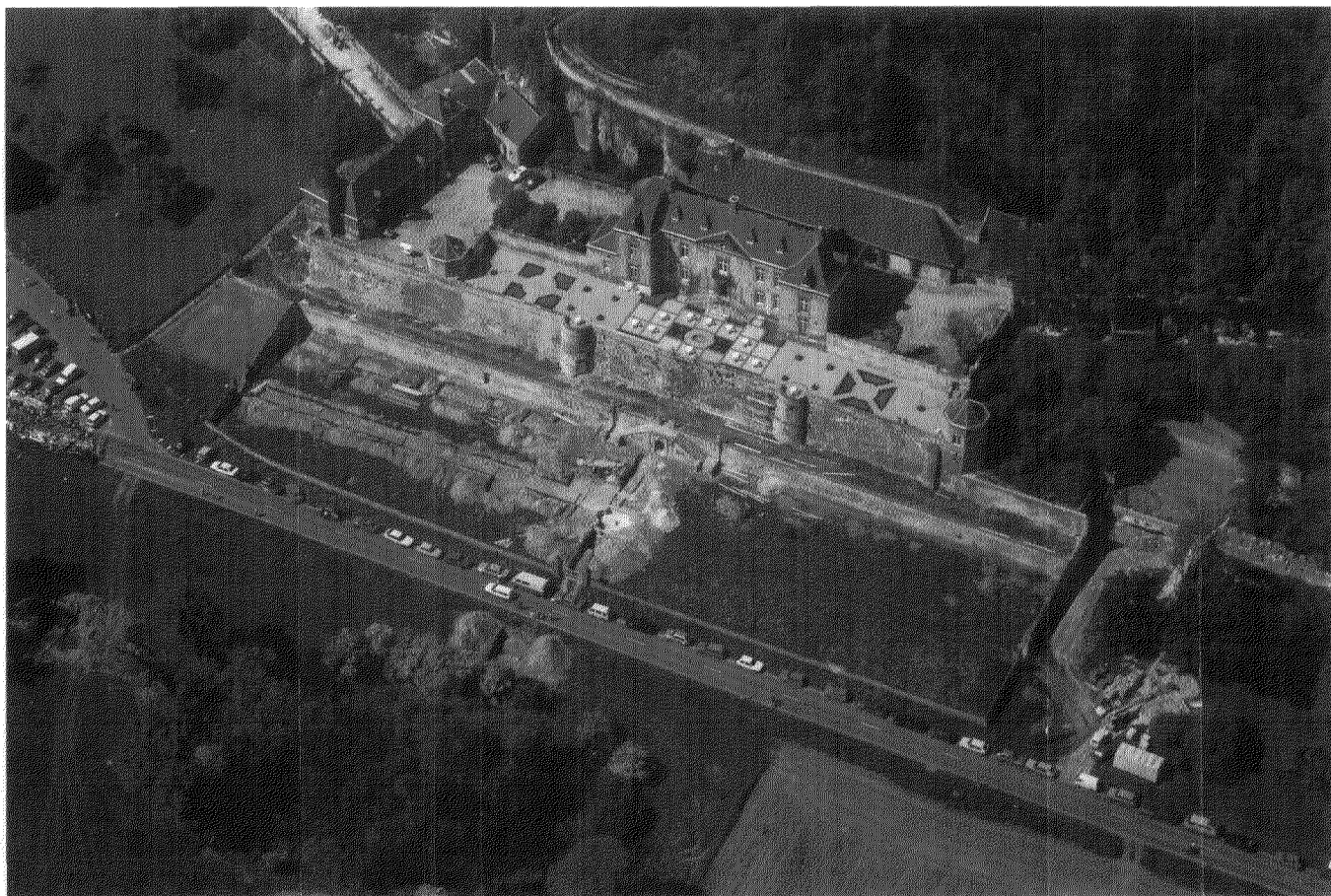
Het tweede terras

De kabinetjes of volières op de hoeken van

het tweede terras markeerden de begrenzing van de volle breedte van de rest van de tuin. Van hier werden zichtassen getrokken tot de beëindiging van de lanen aan weerszijden van het vierde terras. Het zeer ondiepe tweede terras fungeerde waarschijnlijk als wandelgang boven de grote parterre. Vanaf dit hoger gelegen punt kon men op de parterre neerzien, zodat de patronen van de broderie goed gezien en bewonderd konden worden.

De parterre

De noord-zuid oriëntatie van deze parterre is een logisch gevolg van de gegeven situatie. Ook het derde terras is veel breder dan het diep is en hierdoor valt de dwingend werkende van de middenas minder in het oog ten gunste van de noord-zuid as. Zowel langs de lengte- als langs de breedte-as zijn symmetrisch rechthoekige bloembedden gerangschikt. Net als op het bovenste terras werd het midden gemarkeerd door een bassin met een fontein. De fonteinstralen, evenals de sculptuur en de taxus-

Afb. 18. Het kasteel Neercanne en de terrastuinen tijdens het bouwhistorisch en archeologisch onderzoek in 1989. Foto TU Delft, Werkgroep Restauratie.

boompjes vormden de verticale elementen van de tuin en ontbraken niet op het derde terras.

Het bassin en de omliggende broderieperken vormden samen de middenpartij waarvan de breedte overeen kwam met de afmeting van de eenheid van het kasteel en het bovenste terras. Daarom is dit op te vatten als een nadrukkelijke voortzetting van het uitgangspunt van deze tuin: het kasteel.

De afsluiting, het vierde terras

De grote vijver en de daaraan gelegen hemicycle vormden de beëindiging van de siertuin. De halfronde vorm van een hemicycle kon in formele geometrische tuinen voorkomen als entree maar kon tevens als de beëindiging worden toegepast. In het geval van Neercanne voldoet de situering van deze vorm aan beide mogelijkheden. Immers, vanuit het landschap tegenover het kasteel lijkt het een mogelijke entree tot de siertuin en vanuit het kasteel gezien is het duidelijk de afsluiting van het geheel. Waarschijnlijk werd alleen de middenas, die getrokken werd vanaf het kasteel tot aan de dubbele laan, aansluitend op de hemicycle, voortgezet in landschap. Het is aannemelijk dat de lanen aan weerszijden van het vierde terras werden afgesloten door middel van een verticaal element, waarschijnlijk

met beelden.

Vooralsnog lijkt er geen streng maatsysteem ten grondslag gelegen te hebben aan het ontwerp van de tuin van Neercanne. De lijnen die werden uitgezet in de siertuin hadden een duidelijk begin- en eindpunt en werden onderling verbonden door middel van architectonische elementen. De eenheid van het huis en de siertuin werd met andere woorden vooral visueel waargenomen door het lijnenspel en de markeringspunten. Er lag een duidelijke middenas die vanaf het huis tot in het landschap doorgetrokken kon worden. Tevens blijkt de breedte van het huis in de vier terrassen benadrukt te zijn en hiermee is het huis als het uitgangspunt voor de brede middenas op te vatten.

Op papier bestaat er wel een opvallende maatverhouding tussen de afstanden van de bassins onderling. Als de afstanden tussen de bassins vanuit het hart worden gemeten, blijkt dat de afstand tussen het eerste fonteintje en het bassin van het derde terras bij benadering 28m bedraagt, en de afstand tussen het tweede bassin en de vijver van het vierde terras 56m is, en tenslotte is de afstand tussen de vijver en de Jeker 110m. Deze onderlinge afstanden verhouden zich als 1:2:3. Er is dus wel een zekere logica in het ontwerp te ontwaren.

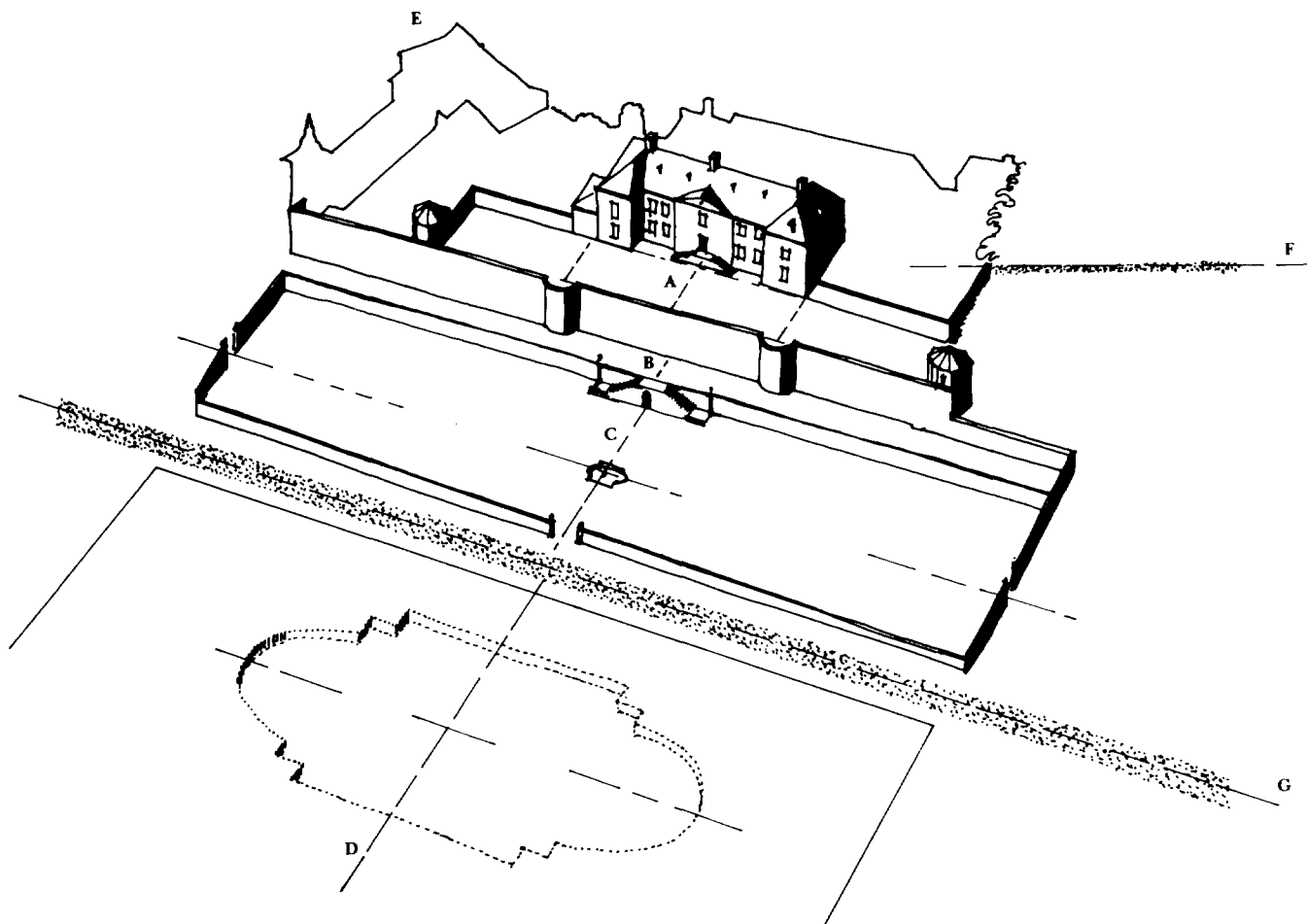
Daardoor vormen het huis en de vier terrassen een meetkundige eenheid. Ondanks het feit dat de tuin tot stand kwam in etappes en men gedwongen was tot een pragmatische omgang met de gegeven landschappelijke situatie, is gepoogd de essentiële en de ideale ingrediënten van een geometrisch formele tuin bij elkaar en met elkaar in verband te brengen.

De oranjerie

Meestal lag een oranjerie vanwege de benodigde temperatuur en beschutting op het zuiden georiënteerd. Zoals al ter sprake kwam, is de halfronde vorm van een amfitheater vaker in aanmerking gekomen voor een oranjerie. Het is mogelijk dat de half ronde uitsnede uit de berg, ten zuiden van het kasteel, een oranjerie is geweest. Dit zou dan wel betekenen dat dit onderdeel van de tuin niet opgenomen was in het lijnen- en assenspel van het ontwerp.

Het sterrebos en bosquet

Vooralsnog is niets bekend over een eventuele aanleg van bosquettens en loofgangen. De twijfel die in eerste instantie bestond over het al dan niet bestaan van een sterrebos is weggenomen. Uit de rekeningen van het rentmeesterarchief bleek dat er voldoende aanwijzingen zijn om de beschrij-

Afb. 19. Verklarend schema van de luchtfoto (afb. 18). Tekening F.W. van Voorden.

A - eerste terras met tuinzaal; B - tweede terras; C - derde terras; D - vierde terras; E - locatie oranje; F - entree westgevel; G - Cannerweg.

ving van Halma voor waar aan te nemen. Het sterrebos maakte evenwel geen deel uit van de visuele eenheid die het kasteel en siertuin samen vormden en heeft bovendien uit het zicht gelegen. Dit afgelegen onderdeel van het domein kende een eigen geometrische ordening, waarbij het midden werd gemarkeerd door een obelisk, zoals de gravure laat zien, of bijvoorbeeld door een Herculesbeeld. Zoals gebruikelijk, werd op de plaats waar men van het uitzicht kon genieten, een belvédère gemaakt.

De toegangswegen

De ontsluiting van het kasteel en de tuin geeft een driedeling te zien. De drie toegangswegen zijn niet speciaal aangelegd, maar maakten deel uit van de gegeven situatie waar men zoals vermeld pragmatisch mee om moest gaan. Aan de zuidelijke kant van het kasteel passeerde men eerst de ommuurde boomgaard en het oude poortgebouw om uiteindelijk uit te komen op een voorplein. Als het kasteel vanuit het noorden benaderd werd, was men van de Cannerweg afgeslagen. Via de heuvelrug bereikte men dan de laan die naar de noordelijke toegangspoort leidt. Het is mogelijk dat deze laatstgenoemde route bedoeld was voor officiële ontvangsten en dat de zuidelij-

ke entree werd gebruikt als diensttoegang.

De openbare Cannerweg doorsnijdt de siertuin en door middel van hekwerken op de middenas had men toegang tot het derde en vierde terras. Tijdens een wandeling was het dus mogelijk om vanaf de Cannerweg via de terrassen het kasteel te bereiken.

De Cannerweg was en is ook nu nog de belangrijkste verbinding van Maastricht met het dorpje Neercanne. Parallel hieraan, ten oosten van de Jeker, lag een minder belangrijke route die waarschijnlijk, in tegenstelling tot de Cannerweg, nooit bestraat is geweest. Dit pad verbond Maastricht met Kanne en functioneerde als ontsluiting van de daaraangelegen landbouwkavels en veegronen. Het is zoals gezegd verleidelijk om te denken dat de dubbele laan vanaf de hemicycle tot aan dit pad doorgetrokken is geweest. Hiermee werd dan een entree van de siertuin vanuit het oosten gesuggereerd, waarvan het dan nog maar de vraag is of deze ook werkelijk als zodanig gefunctioneerd heeft.

De iconografie van de tuin

Het domein in zijn geheel genomen deed dienst als landbouwbedrijf en tegelijk als lustoord. Het kasteel was samen met de siertuin de nucleus van de heerlijkheid en

vormde het feestelijke decor voor de ontvangst van gasten en feesten. Op het eerste gezicht wordt in de tuin geen uitgebreid iconografisch programma gepresenteerd. Toch zijn er, hoewel subtiel en niet overdadig, aanwijzingen te vinden om aan te nemen dat in de samenstelling van de lusthof niet enkel de eigentijdse stijlelementen van belang zijn geweest, maar dat er tevens bewust betekenisvolle details zijn aangebracht.

Ten eerste liet de lokatie zich verbinden met een geschiedenis. Volgens de overlevering had de omgeving van het oude kasteel een rol gespeeld bij de afweer van de Spanjaarden in 1632. Het welslagen van deze operatie resulteerde in de aansluiting van Maastricht bij de Republiek, onder Frederik Hendrik.⁵⁶ De keermuur in de tuin van het kasteel was weliswaar onderdeel van de gegeven situatie, maar hij werd niet voor niets in het ontwerp opgenomen. De aanwezigheid van deze keermuur legde immers getuigenis af van dit verleden. Gezien de persoonlijke geschiedenis en belangstelling van de bouwheer is het niet verwonderlijk dat het militaire karakter van de keermuur een waardevolle bijdrage leverde in de betekenis van de tuin. Aangemoedigd

Afb. 20. Het uitzicht vanaf het tweede terras in het Jekerdal. Foto TU Delft, Werkgroep Restauratie.

door Van Dopff, heeft Halma dan ook expliciet aandacht geschonken aan de voormalige weerbare functie van het kasteel. Er zijn ook elders tuinen bekend waarin bastions speciaal gebouwd werden om het geheel een militaristische betekenis te geven. Een aantal voorbeelden hiervan zijn de bastions in de tuin van Blenheim die in 1705 onder Marlborough is aangelegd en te Windsor, de Maestricht Garden van Charles II uit ongeveer 1674.⁵⁷

Andere en meer kleine verwijzingen naar een militaire iconografie zijn bijvoorbeeld de palmtakken boven de westelijke ingang van het kasteel en de trofee op het plafond in de hal. De palmtak is een bekend embleem voor de zege en de triomf. De trofee op het plafond van de hal is niet alleen op te vatten als verwijzing naar de staat van dienst van Van Dopff, maar ook als letterlijke uitbeelding van de woorden uit het heldendicht van Rotgans: '(...) Laat uw gescheurde vaanen met heldenbloed geverft, de blinkende oorlogszaal versieren, met helm en pluimen, tot praal gehangen aan de muur (...), (...) dan zal de welvaart groeyen en wortels schieten door 't verwoeste Europe heen (...)'.⁵⁸

De vazen in de vorm van vlammen potten zijn op te vatten als vreugdetekens. Zulke vazen komen ondermeer voor in het vierde boek van Rotgans' heldendicht op Willem III. Op de titelpagina van dit vierde boek is een gravure te zien waarop twee wierookpotten voorkomen. In de bijgevoegde verklaring van de gravure werden de rokende wierookpotten uitgelegd als tekenen van vreugde.⁵⁹ In de tuin van Blenheim kwamen eveneens vlammen urnen voor die in verband gebracht kunnen worden met

een militaire iconografie. Het ligt voor de hand om in de keuze voor bepaalde sculpturen een bedoeling of betekenis te verwachten. Zo was het Neptunusbeeld een veelvoorkomende figuur in 17e en 18e-eeuwse tuinen en met betrekking op de tuin van Neercanne kan de aanwezigheid van een Neptunus in verband gebracht worden met een eerbetoen van Van Dopff aan Willem III. Deze Koning-stadhouder behaalde zijn grote successen overzee en de zeegod werd onder andere door Rotgans gebruikt als verwijzing naar de sterke vloot van Willem III.⁶⁰

In Hampton Court, Herefordshire, bestond een concreet voorbeeld van zo'n eerbetoen aan de Hollandse Koning-stadhouder. Zijn persoon werd hier verheerlijkt en gesymboliseerd door middel van een Neptunus met tritons. De bouwheer, Th. Coningsby, was een trouwe aanhanger van Willem III en had in 1690 meegevochten in de slag bij de Boyne, waarvoor hij twee jaar later een Ierse adellijke titel ontving.⁶¹ In dit voorbeeld ligt er een duidelijk verband tussen de persoonlijke geschiedenis van de bouwheer en de iconografie van de tuin. Ook kasteel Neercanne gold niet alleen als bekroning van een succesvolle carrière, maar gaf tevens uitdrukking aan de rust van de vredes-tijd. In verband met het laatste is bijvoorbeeld ook het beeldenpaar op het derde terras van Neercanne te interpreteren als uitdrukking van de voorspoed in vredes-tijd. Het is niet ondenkbaar dat Mercurius en eventueel Flora, temidden van de bloemperken uitgelegd moeten worden als zogenaamde 'vredes goden' die de welvaart, de handel en het bloemenrijk vertegenwoordigden. Het lustoord Neercanne functioneerde per slot van rekening ook als bedrijf. Zo spreekt het beeldhouwwerk in het fronton van de wijnbouw. Halma heeft dan ook aandacht besteed aan de keur van wijnen die hem aangeboden werd gedurende zijn bezoek aan de heerlijkheid. Dit uiteraard niet zonder vermanende woorden te besteden aan een eventueel overmatig gebruik van het Bacchusvocht.

In zijn geheel genomen was de heerlijkheid Neercanne op te vatten als een ode aan de 'Santa Agricultura' en de 'Pia Rusticitas'. Van Dopff had bewust of onbewust met zijn lustoord, temidden van boomgaarden en landerijen, uitdrukking gegeven aan het concept van het ideale buitenleven. Het kasteel lag als een sieraad en blikvanger tegen de rug van de 'Bacchusheuvel' en werd omringd door de weelde van de velden van 'Ceres'.⁶²

Conclusie

De samenstelling van het lustoord bestond uit de buitenzaal, de parterre, een waterspiegel, de hemicycle, diverse lanenstelsels, het sterrebos, een oranje- en de boomgaarden. Er zijn talloze voorbeelden van dit soort onderdelen vastgelegd in gravures en kaartmateriaal van 17e en 18e-eeuwse tuinen. Eveneens bestonden er handboeken voor alle mogelijke stofferin-

gen van een tuin, zoals fonteinen, beelden, hekwerk, kabinetten, etc. Toch is het niet direct mogelijk een eenduidig prototype te vinden voor het ontwerp van de tuin. Zoals gezegd ging de transformatie van het landschap in alle gevallen gepaard met een pragmatische en inventieve omgang met het ontwerp in samenhang met de gegeven situatie. Deze bestond uit de morfologie van het landschap, de bestaande infrastructuur en de bodemgesteldheid.

Ondanks dat het niet mogelijk is gebleken om een eenduidig voorbeeld voor de tuin van Neercanne vast te stellen, kan men zich aan de hand van diverse handboeken en gravures een idee vormen van de toenmalige smaak en stijkenmerken. Zo valt te denken aan de mogelijke overeenkomsten tussen de opzet van de parterre van Clingendael en die van Neercanne. Voor die tijd golden de ontwerpen van bijvoorbeeld Daniël Marot en André le Nôtre nog steeds als smaakbepalend en aangezien de eerstgenoemde in dienst was geweest van Koningstadhouder Willem III, is het niet ondenkbaar dat het ontwerp voor Neercanne overeenkomsten heeft vertoond met zijn stijl.

Men mag er vanuit gaan dat de gravure van Neercanne uit 1713-1714 een weerspiegeling is van de toenmalige smaak, de mogelijkheden en de idealen. Voor wat betreft de ligging van het kasteel, tegen de heuvelrug, golden de Italiaanse buitenverblijven als grote voorbeelden. Hierbij vormde het huis veelal het uitgangspunt voor de aanleg van de tuin en gold het tevens als het meest representatieve standpunt voor de bezoeker om overzicht over de zicht-as te verkrijgen. De verregaande abstrahering van het landschap door middel van symmetrische ontwerpen en lanenstelsels die ver het landschap ingrepen, kwam tot bloei gedurende de 16e en 17e eeuw en hierbij heeft Frankrijk een voortrekkersrol vervuld.⁶³

Aangezien Van Dopff de mogelijkheid heeft gehad om een nagenoeg nieuw kasteel te bouwen, kon hij het eigentijds klassicistische ideaal proberen te benaderen. Het huis en de tuin moeten tezamen als één ontwerp gezien worden, want ondanks het feit dat de tuin in etappes gereed kwam, is gebleken dat een meetkundige en visuele eenheid werden nagestreefd.

In het eindresultaat zijn eveneens details te vinden die wijzen op een specifieke militaire iconografie en in zijn geheel genomen was de heerlijkheid een uitdrukking van het ideale buitenleven waar men tijdens de vredes-tijd in alle rust van kon genieten. Hoewel het kasteel en de tuin in de eerste plaats een representatief lustoord vormden, werden er bewust of onbewust vormen gebruikt die in een traditie pasten waarbinnen tuinen een ideële en maatschappelijke betekenis hadden.

Restauratie van de tuin

Op basis van het historisch onderzoek en de analyse van de samenstelling van de tuin kunnen een aantal gedachten ten aanzien van de voorgenomen restauratie geformuleerd worden.

Het komt niet als verrassing, maar het moet toch gezegd dat een 20e-eeuwse restauratie van een geometrisch formele tuin uit de vroege 18e eeuw altijd een 20e-eeuwse oplossing zal laten zien en nooit de vroege 18e-eeuwse situatie. Tevens is het voornemen om de tuin te restaureren, teneinde de geometrische tuin in samenhang met het omliggende landschap weer visueel te maken, op zichzelf onderdeel van geschiedenis.

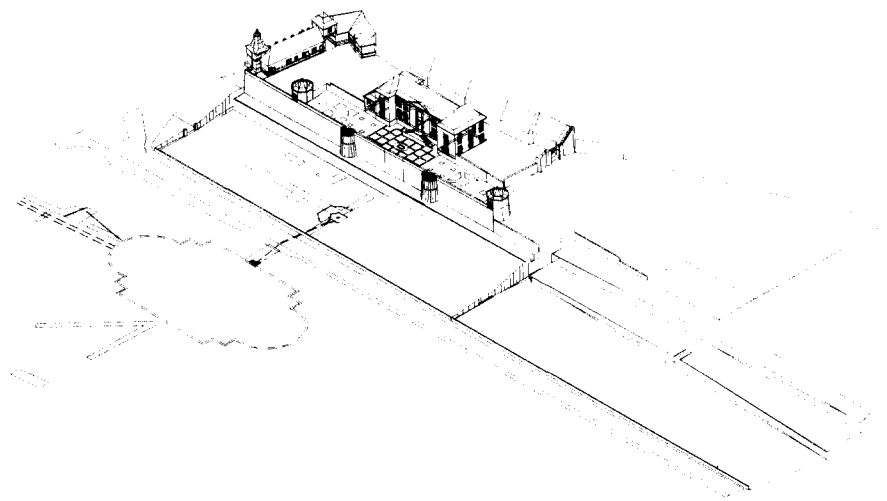
De verbondenheid van het kasteel Neercanne met de stad Maastricht en het omliggende landschap, evenals met de omliggende infrastructuur, is nog steeds goed zichtbaar. Deze tamelijk ongeschonden staat van de omgeving is tevens te danken aan het feit dat het landschap en het kasteel afzonderlijk al geruime tijd onder de hoede vallen van respectievelijk de monumentenzorg en de Stichting Limburgs Landschap. Het landschap tussen Maastricht en Neercanne, het Jekerdal, bezit met andere woorden een monumentaal karakter.

De doelstelling om de tuin nauwkeurig te reconstrueren naar een authentieke staat is onhaalbaar omdat er geen oorspronkelijke ontwerpplannen en beplantingschema's voor handen blijken te zijn. De nog aanwezige onderdelen van de tuin als het muurwerk, de teruggevonden bassins en de padenstructuur kunnen evenwel vrij makkelijk gerestaureerd worden. De aanvullende gegevens uit de gravure van 1714-15, de beschrijving van Halma en het archiefonderzoek zijn goed te gebruiken bij het maken van een ontwerp voor de restauratie of reconstructie van de tuin. Hier en daar zouden de gegevens namelijk aanleiding kunnen geven om tot reconstructie van diverse onderdelen van de tuin over te gaan. Hierbij valt bijvoorbeeld te denken aan de plaatsing van beeldengroepen of de aanleg van een sterrebos en de plaatsing van kuipplanten. Een sobere aanpak is hier echter op zijn plaats vanwege het grote gebrek aan kennis van de details.

De tuin in grote lijnen, de structuur

Over de organisatie van de siertuin bestaan weinig onduidelijkheden, er is immers nog genoeg te zien van de grote lijnen van het ontwerp. Veel van het muurwerk staat nog overeind en naar aanleiding van de opgravingen en het archiefonderzoek bleek dat de gravure van De Bruyn de voormalige tuin tamelijk betrouwbaar weergeeft. Het omliggende landschap is bovendien nauwelijks verstoord door industrie, wegen of spoorbanen, zodat eveneens het verband tussen de stad, het landschap en de siertuin zichtbaar is gebleven.

De geometrische patronen van de siertuin

Afb. 21. Gedigitaliseerde meting van kasteel, terrastuinen en de opgravingsputten en -sleuven. Tekening TU Delft, Werkgroep Restauratie.

tezamen met het klassicistische kasteel leverden ooit een contrast op met het omliggende landschap dat verder bestemd was voor de landbouw en veeteelt. Zo zou het één van de doelstellingen kunnen zijn om door restauratie dit contrast weer zichtbaar te maken.

Ondanks dat het hier om een contrast gaat, werd voor de bewerking en de vormgeving van het landschap, ofwel voor nutsdoelstellingen, ofwel voor esthetische doelstellingen, gebruik gemaakt van dezelfde methoden en technieken. De verregaande beheersing van het landschap door middel van steeds geavanceerdere technieken is een bekend gegeven in de 17e en 18e eeuw en werd gethematiseerd in siertuinen. Eén van de kenmerken van de beleving van een siertuin was dan ook dat men bewondering koesterde voor het toegepaste vernuft, zoals dit bijvoorbeeld te zien was bij de waterwerken en de werking van het perspectief.

Het bovenste terras is helaas in de huidige vorm niet meer een afgeleide van het beeldmateriaal. De eenheid die de façade van het huis en de keermuur vormden, is door de verbreding van het eerste terras verloren gegaan. Hiermee verdween de maateenheid die essentieel was voor de opbouw van de tuin. Deze maateenheid werd immers voortgezet op de midden-as en is op het derde en vierde terras zichtbaar geweest.

Het padenverloop van het derde terras, zoals weergegeven op de gravure, werd door de opgraving grotendeels bevestigd en is dus niet moeilijk terug te brengen. Het bassin in het midden van het derde terras is nagenoeg in ongeschonden staat opgegraven. Behalve dat de afmetingen van dit bassin veel kleiner zijn dan men verwachten zou naar aanleiding van de gravure, blijkt dat de vorm en situering wel overeenkomen met hetgeen op de gravure is weergegeven.

De structuur van het vierde terras is moeilijker te herleiden uit de opgravingsresultaten. Van het bassin, dat in deze dagen is begroeid met struiken en bomen, zijn grote delen van de stenen omwalling teruggevonden. Ook zijn delen van deze rand in de huidige situatie nog zichtbaar, wat maakt dat het geheel nog goed te restaureren en reconstrueren is. Wellicht is het mogelijk om met behulp van de landmeting uit 1710 de afmetingen van de omliggende bewalling te reconstrueren, evenals de uitloop van de dubbele laan tot aan de Trichterweg.

De invulling van de structuur

De plaats van de compartimenten voor broderie, bloemen en gras is dan wel enigszins te reconstrueren met behulp van de opgravingsresultaten en de gravure, maar ten aanzien van de invulling hiervan is niets of nauwelijks iets teruggevonden. De gravure laat drie keer broderieperken zien: op het eerste terras rondom de fontein, eveneens rondom het bassin van het derde terras en op het vierde terras in de halfronde afsluiting. De broderiepatronen vertonen op de gravure weliswaar kenmerken van de zware stijl uit de periode van het einde van de 17e en het begin 18e eeuw, maar of dit de weergave was van het oorspronkelijke ontwerp is hiermee nog niet bewezen. Een idee hieromtrent zal dus gevormd moeten worden aan de hand van contemporaine handboeken en plaatmateriaal. Deze werkwijze betekent dat er een reconstructie tot stand zal komen door middel van de toepassing van laat 17e en vroege 18e-eeuwse ontwerpprincipes.

In *Les Delices du Pais de Liège* komen, in verband met het vierde terras, 'Boulingrins-parterres' aan de orde. Dit kan duiden op een verdiept gelegen perk waarin een broderiepatroon van gras was aangelegd.

Uit Halmas hofdicht en het rentmeestersarchief kan opgemaakt worden dat er taxus,

buxus, perzik, abrikoos, kers, druif, rode en witte rozen voorkwamen op het tweede en derde terras. Deze beplanting heeft voornamelijk betrekking op de leibomen en de perken.

Naar aanleiding van het fruit dat op het tweede en derde terras groeide, bracht Halma onder andere de kleur geel onder de aandacht. Er zijn meer aanwijzingen te vinden om aan te nemen dat deze kleur een belangrijke rol speelde in de luthof van Neercanne. Niet alleen is het huis in de kleur geel gesausd, de kleur kwam tevens ter sprake in één van de rekeningen uit het rentmeestersarchief, waarschijnlijk met betrekking tot een parterre. Geel was een veel gebruikte kleur, evenals wit, zwart en rood. Aangezien het kasteel in een okergele kleur werd gesausd, is het niet onwaarschijnlijk dat voor de parterres geel zand of gele kiezels gebruikt werd.

Eveneens zijn er nauwelijks gegevens naar boven gekomen over de verticale elementen op de diverse zichtassen en verbindingpunten. Op de gravure is wel te zien dat er gesnoeide taxusboompjes, beelden, kabinetjes, fonteinstralen, etc. in de tuin voorkwamen. Slechts een aantal rekeningen uit het rentmeestersarchief bevestigen het bestaan van een aantal ornamenten en beelden, maar lichten ons niet in over de details. Er zal dus een keuze gemaakt moeten worden welke verticale elementen gereconstrueerd gaan worden. Niet alle mogelijkheden zullen even gemakkelijk te realiseren zijn en daarbij zullen de keuzes ook in samenspraak moeten zijn met de vooropgestelde doelstelling van de reconstructie. Uit ervaring elders blijkt namelijk dat juist ten aanzien van reconstructies van niet meer bestaande ornamenten makkelijk zogenaamde stijlfouten en iconografische vergissingen zijn te begaan.⁶⁴

Het beeld van de details, ofwel de inrichting, is tevens moeilijk te fixeren vanwege het veranderlijke karakter van een tuin. Elk seizoen bracht een andere situatie met zich mee en aangezien men voortdurend bezig bleef met de inrichting van de tuin, wordt het moeilijk gemaakt om over een definitieve samenstelling te kunnen spreken. Het is echter voor de beleving van een tuin van belang dat hij zich zowel op een afstand als van dichtbij laat bewonderen. Hiervoor zijn het grote overzicht en de details van even-

groot belang. Daarom is het zeker geen onbelangrijk gegeven dat uit de analyse van het ontwerp voor de terrastuin van Neercanne gebleken is dat een duidelijk lijnenspel en een meetkundige eenheid aan het ontwerp ten grondslag heeft gelegen.

Thematiek en beleving van de tuin

Over het algemeen werd in een 17e en vroeg 18e-eeuwse siertuin de esthetiek van de geordende natuur en van de toegepaste wetenschappen gethematiseerd. Het was ondermeer de bedoeling dat het verschil tussen natuur en kunst aanschouwelijk gemaakt werd, bijvoorbeeld door middel van een geometrisch patroon van perken die aan de randen gevuld waren met bijzondere bloemen en door perspectivische vergezichten, maar ook door middel van fontein en cascades. Men kon zich tijdens de wandeling verwonderen over, en genieten van de keur aan zintuigelijke ervaringen die de tuin te bieden had. De geluiden van de diverse waterlopen, de kleuren en geuren van het fruit en de bloemen, evenals de betekenis van een iconografisch programma, waren allen essentieel voor de beleving van een siertuin.

Naaft de vrij algemeen geldende thematiek binnen een tuin werd aan de betekenis van het luthof te Neercanne nog een specifiek thema toegevoegd. Diverse onderdelen in deze tuin spreken van een thema dat betrekking heeft op de oorlog en de vrede. Gezien de militaire carrière van de bouwheer is het niet verwonderlijk dat hij datgene wat hem gemaakt had tot wat hij was tot uitdrukking liet komen in zijn luthof. Van Dopff had immers eveneens het St. Pietersfort ontworpen en zoals eerder opgemerkt, bezat de route van het fort naar de heerlijkheid Neercanne, zeker voor Van Dopff, theatrale kwaliteiten. Bovendien had de hele omgeving van Maastricht recentelijk onder invloed gestaan van het oorlogsgeweld. De keermuur met de rondelen sprak nog van de rol die de omgeving van Maastricht had gespeeld in de 17e-eeuwse oorlog met Spanje en het nabij gelegen St. Pietersfort getuigde van de toenmalige strijd van de Republiek tegen Frankrijk.

Het kasteel met de siertuin en de boomgaarden zijn op te vatten als tekenen van voorspoed, rust en orde die heersen gedurende de vredestdij.

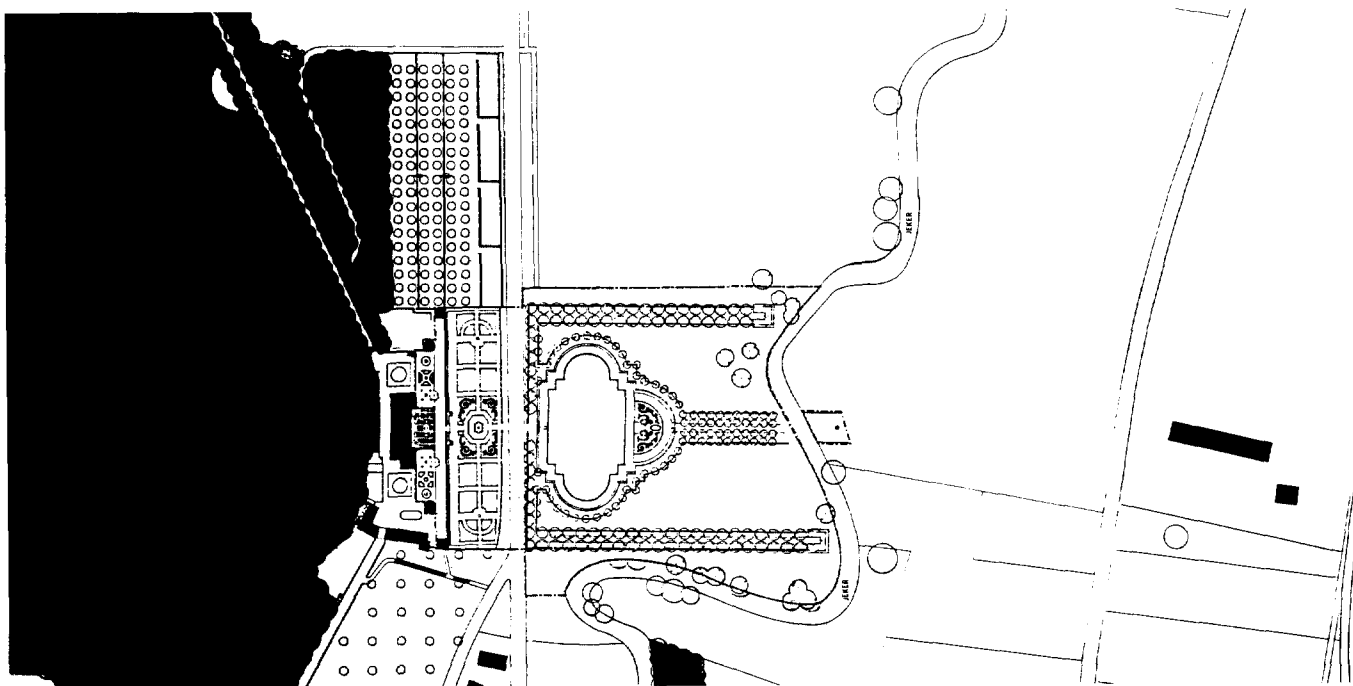
Lijst van boom- en plantsoorten

Afkomstig uit het rentmeestersarchief:⁶⁵

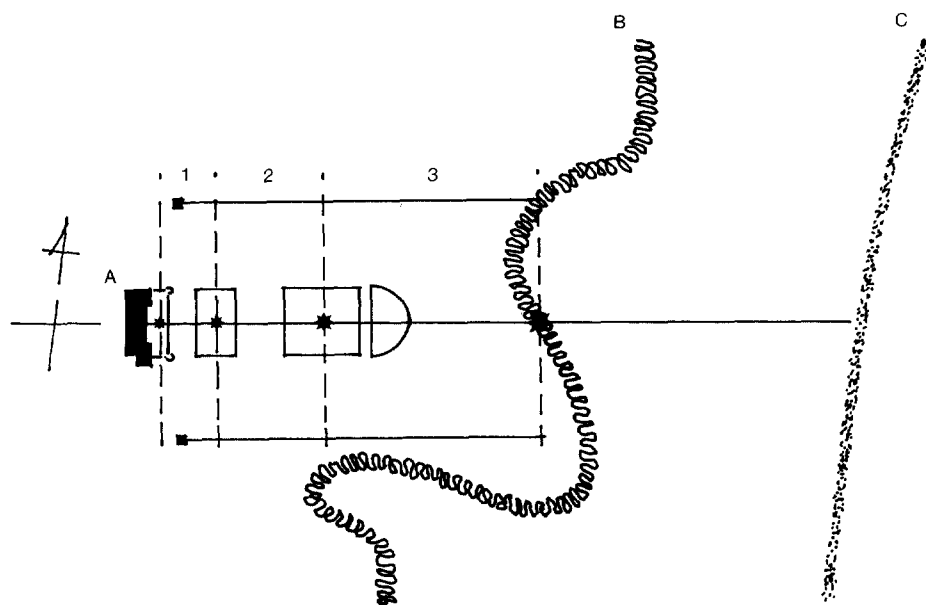
- Abeelbomen (witbomen, witte populier), (inv.nr. 82, 1715: 'abeelboemen langs den straat en de wey geplant').
- Beuk (inv.nr. 82, 1707).
- Dennen (inv.nr. 82, 1707: inv.nr. 82, 1709).
- Eik (inv.nr. 79, 1699: '202 kuilen voor de eicke bomen gemaakt', inv.nr. 79, 1699: 'planten van de eyckeboemen', inv.nr. 9, 1700: '424 kuilen voor eikebomen').
- Els (inv.nr. 5, 1700: 4500 'else planten').
- Hopplanten (Hasselt ⁶⁶, ongenventariseerde stukken, Kanne, 1716, 2000 stuks aangekocht).
- Iep (inv.nr. 5, 1700: 225 'ypebooms').
- Laurierboompjes (inv.nr. 82, 1715: 'Lauriercuypen').
- Linde (inv.nr. 9, 1700: 'lindekens in den hof').
- Meloen (inv.nr. 82, 1711: '5 meloenkastjes geleverd').
- Notenbomen (inv.nr. 82, 1707, inv.nr. 79, 1699: 'gelevert 112 nootebomen').
- Oranjeboompjes (inv.nr. 48, 1706: aankoop 2 kuilen voor oranjeboomen voor hof van 't kasteel).
- Palm (inv.nr. 81, 1705: 'uitgraven van pallum', inv.nr. 82, 1710: 'palm schoonmaken') (buxus).
- Perebomen (inv.nr. 82, 1707).
- Perzikkbomen (inv.nr. 5, 1700: '12 perzyekbomen').
- Taxusheggen (inv.nr. 82, 1714: 'in den hof an di geele plaetse', 'mest ondergraven aan de taxisheggen in den blommenhof').
- Wilg (inv.nr. 79, 1699: 'planten van willegehout ende het plenieren van de aerde in de weide').

Afkomstig uit Halma:⁶⁷

- Abrikoos.
- Appel.
- Druif.
- Hagen (else).
- Kers.
- Linde.
- Perzik.
- Rode en witte roos.

Afb. 22. Voorlopig restauratie-ontwerp van de tuinen van kasteel Neercanne. Ontwerp van tuin- en landschapsarchitect Wil J.A. Snelder in opdracht van C. Oostwegel.

Afb. 23. Geometrisch schema van huis en tuinen zoals geanalyseerd en beschreven door de auteur (tek. F.W. van Voorden).

A - huis; B - Jeker; C - Trichterweg. In de tekening zijn de centrale as (oost-west) en de noord-zuidassen van de tuinzaal (eerste terras), het derde terras en het vierde terras aangegeven en de fictieve beëindiging ter hoogte van het snijpunt van de Jeker en de centrale as. De verhoudingen in afstand tussen de gemarkeerde snijpunten zijn 1:2:3.

Noten

- 1 Halma, F., *Het kasteel van Aigermont en d'omleggende landstreek in de heerlijkheid van Nederkan, nevens de stad Maastricht; in heldendicht afgeschetst*, Leeuwarden, 1715.
- 2 Gemeente Archief Maastricht, Familie Archief Poswick, IV portefeuilles.
- 3 Rijksarchief Maastricht, Loontjes, R. A. M., *Inventaris van het archief van Johan Overdoff*, rentmeester van Von Dopff, Maastricht, 1976, nr. 16.1113.
- 4 Rijksarchief Hasselt: Archief 'Kanne Schepenbank', nr. 78 en losse stukken betreffende Neercanne.
- 5 *Les Delices du Pais de Liege ou description historique, géographique, topographique et chorographique*, Liege, 1738-44, V Dln., 'Le chateau de Nedercanne': Tome III, Part. II, 409-410.
- 6 Alberts, W. J., *Geschiedenis van de beide Limburen*, II Dln., Assen 1974, deel II.
- 7 Batta, E. C. M. A., e.a., *Limburgs verleden*, uitgave van L.G.O.G., Maastricht, z.j., deel II, 1967.
- 8 Alberts, op. cit. noot 6, 23-30. Alberts geeft hier een opsomming van families die door middel van de verdiensten uit krijgsmilitair landgoederen opkochten en tot grote bouwactiviteiten overgingen. In dit lijstje namen komt Van Dopff niet voor. Wel moet hij tot de bovenlaag van de Maastrichtse bevolking behoord hebben, vooral gezien zijn ambt als gouverneur.
- 9 Eversen, J. M. H., 'De militaire Gouverneurs van Maastricht, 1567-1794', uit: *Publications de la Société Historique et Archeologique dans le Limbourg*, 1912, nr. 48, 173. Van Dopff werd door Leopold I in 1863 benoemd tot Reichsritter. Op eigen gezag liet hij zich baron Van Dopff noemen en pas in de 19e eeuw werd het de familie officieel toegestaan deze titel te voeren.
- 10 Op. cit. noot 3, inv. 41, juni en oct. 1699 en inv. 48, 1706.
- 11 Schmidt, K., 'Hollands buitenleven in de zeventiende eeuw', uit: *Amsterdams Sociologisch tijdschrift*, nr. 4, 1978, 434-447. 1. De opkomst van de buitenplaatsen.
- 12 Zie hiervoor onder andere: Steenberg, C. M., *De stap over de horizon*, Delft, 1990. En: Franck, C. L., *The Villas of Frascati 1550-1750*, London, 1966.
- 13 Veen, P. A. F. van, *De soeticheydt des buyten-levens, vergheleschap met de boucken*, Utrecht, 1985. Van Veen schetst hierin de ontstaansgeschiedenis van het literaire genre 'hofdicht', maar biedt tevens een geschiedenis van het buitenleven.
- 14 *Bijdragen en mededelingen van het historisch genootschap*, Utrecht, 1887, deel 10, 227-336.
- 15 Ibid., pag. 244: De lanenstelsels in Darmstadt, in de vorm van een paviljoen met een zichtas op de prinselijke residentie. Pag. 245: Beschrijving van het kasteel te Heideberg gelegen op een heuvelrug boven de Nekkar. Pag. 251: Vergelijking van lanen met Hollandse lanen op snoeiwijze. Pag. 263: Beschrijving van het kasteel Neuenstein, de vijvers, de fonteinen en de tuinen. Vooral de parterres worden vergeleken met de Hollandse omdat ook hier kabinetjes voorkwamen waarin men wijn kon drinken. Pag. 271-72: Bewondering van de kastelen en lusthuizen rond Neurenberg. Pag. 307: Beschrijving van een feest aan het keizerlijk hof, waarbij alle gasten meespeelden in de beklimming van de Parnassusberg, met Apollo en herders, etc. Pag. 311: Van Dopff bezocht het fort te Wenen waar hij succesvol de aanval van Turkse legers af sloeg. Pag. 313: Beschrijving van de jacht en het sterrebos bij de Donau. Pag. 314: Bezoek aan het 'Neugebaude' bij Wenen, dat een imitatie was van de tent van Sultan Soliman.
- 16 Puters, A., 'Parallèle des architectures mosanes de Liège et de Maestricht', uit: *Maasgouw*, nr. 69, 1950, 98-109.
- 17 Op. cit., noot 4.
- 18 Roy, J. le, *Castella et praetoria Nobilium Brabantiae*, Antwerpen, 1669. En van dezelfde auteur: *Le grand theatre profane du duche de Brabant*, Den Haag, 1730.
- 19 Jong, E. de, 'Een Teyken van den soeten vreed', zur Interpretation des 'Eisernen Mannes' am Springenberg', in: *Soweit der Erdkreis reicht, Johann Moritz von Nassau-Siegen 1604-1679*, uitgave van Städtisches Museum Haus Koekkoek Kleve, 20 sept. - 11 nov. onder red. van G. de Werd, Kleve, 1979, 195-204.
- 20 Citaat uit: Rotgans, L., *Aan zijn koninklyke mayesteit, Wilhem III koning van Engeland, Schotland, Vrankryk en Ierland*, Utrecht, 1691, 107.
- 21 Loontjes, op. cit., noot 3, inv. 78; Kanne, 1699-1737, boeknr. 7, a, pag. 2-3.
- 22 Hasquin, H., *Gemeenten van België*, IV Dln., deel I, 456.
- 23 Op. cit., noot 3, inv. 3, 16 febr. 1698.
- 24 Op. cit., noot 2, port. I.
- 25 Op. cit., noot 3, Inv. 89. Besteld werden: '9 kruisramen, lambrisering tot borsthoogte voor 14 kamers, 12 deuren met lijstwerk enkel paneel, 8 dubbele deuren met lijstwerk. 8 dubbele deuren meest balcondouren onder een glas borstwering met schuifraam. 12 schoorsteenmantels tot bijna aan de zolder, alles moet van eikenhout gemaakt, voor de somma 1300 Hollandse guldens, klaar zijn maart-april 1699', de bestelling werd gedaan bij Rotters te 's Hertogenbosch 9 juli 1998. Inv. 3, 1698, oktober: Meester Jan de beeldhouwer werd betaald voor 4 marmeren lijsten voor de schouwen.
- 26 Ibid., Inv. 55, 1715. Hofmeester 80 rijksdaalders, de hovener 40 en zijn zoon 25 rijksdaalders. Van Dopff had ook een hovener te Hartelstyn en aan de Vrouwenpoort, zij ontvingen elk 2 rijksdaalders. Inv. 48, 1706. Noyer de hofmeester ontving 50, Creyn de hovener 40 rijksdaalders.
- 27 Ibid., vanaf 1699 komen betalingen voor aan de bottelier, Jacobus Sleyden. Hij bottelde wijn, champagne, hoegaarden, moeswijnen, etc.
- 28 Ibid., Inv. 97.
- 29 Op. cit., noot 2, Port. I, 1705.
- 30 Ibid., 1699.
- 31 Op. cit., noot 3. Volgens het stuk in Inv. 82, gedateerd maart 1713, werd er tien dagen gewerkt aan het opmeten van alle grond van 'de heer van Nedercann' door F. Coquart en vier assistenten. Helaas heb ik deze kaart niet kunnen vinden.
- 32 Rotgans, op. cit., noot 20.
- 33 Eversen, op. cit., noot 9, 177-178.
- 34 Op. cit., noot 2, Port. I.
- 35 Op. cit., noot 3, Inv. 82, mei, 1715.
- 36 Ibid., 1708, juli. Hierin werd vermeld dat 2 knechten alle bloempotten en 'postueren' geschilderd hadden.
- 37 Op. cit., noot 3, Inv. 48, mei 1706: Aankoop van twee kuipen voor oranjeboomen voor het hof van het kasteel Neercanne. Inv. 82, mei 1715: Vermelding van vijf laurierkuipen.
- 38 Ibid., Inv. 5: Jan Jansen werd betaald voor zijn werk aan de orangerie.
- 39 Ibid., Inv. 81, 1705-6: 'Espalier in de hof', schoonmaak van palm en boomen met borstels.
- 40 Ibid., Inv. 82, 1714. Het bemesten van taxusheggen in de bloemenhof werd hier in rekening gebracht, en uit een andere rekening van het zelfde jaar blijkt dat er werd gewerkt aan de 'taxusheggen in den hof an di geele plaetse'.
- 41 Ibid., Inv. 79, 1699.
- 42 Ibid., Inv. 82, aug. 1712. Men had gewerkt aan 'den dollin' in de vijver, en in mei 1715 werden eveneens de 'dollins aan de fonteyne' genoemd.
- 43 Ibid., Inv. 82, april 1708. De naam van de scheepstimmerman Wassingh werd hier genoemd.
- 44 Ibid., Inv. 82. Deze rekening is hier al vaker aangehaald en behelst: schoonmaak en reparatie aan: 2 postueren in de allees van den vijver, reparatie aan den Atunus (Neptunus ?), 3 postueren in den hof, de dollins aan de fonteyne, 19 cleyne postuerkes, 20 bloempotten, 2 artisoeken geveert aan de barriere, 2 waese (vazen ?) aan de voorbarriere, 2 waese aan de barriere van den bos, Erkelis (Hercules ?) in den bos, 5 lauriercuypen, eenige steenwerk in 't opgaan van den bloemhoff, reparatie andere artisoeken, ramen van eenig lamoen kasten.
- 45 Op. cit., noot 5: 'Door de Kunst'.
- 46 Op. cit., noot 3, Inv. 82. Vanaf 1704 werd Beranger betaald voor zijn ondernomen reizen teneinde een watermachine aan te schaffen. Dit gebeurde in 1707 toen de 'machine vanuit Dalhem' betaald werd. Uit één van de rekeningen uit inv. nr. 82 blijkt dat in 1711 water in een bak werd gepompt en dat er water gepompt werd voor de fonteinen.
- 47 Op. cit., noot 4, niet geïnventariseerd archief, betreffende kasteel Neercanne. Waarschijnlijk betreft het hier een gedeelte van het rentmeestersarchief uit maart, 1715.
- 48 Ibid., gichten 1699-1737, boeknr. 18, pag. 38.
- 49 Op. cit. noot 3, Inv. 82, maart 1710.
- 50 Ibid., Inv. 82, maart 1711.
- 51 Op. cit., noot 44.
- 52 Op. cit., noot 3, Inv. 82, aug. 1714. 'Mons. Soubsignee en de jardenier' met twee knechten.
- 53 Ibid., noot 3, Inv. 82, 1712.
- 54 Nispen tot Sevenaer, E. O. M. van, *De monumenten van geschiedenis en kunst, in de provincie Limburg*, Deel V, 1e stuk: 'De monumenten in de gemeente Maastricht', 5e aflevering, vanwege de Rijkscommissie voor de Monumentenzorg, De provincie Limburg, Maastricht, 1853, 749.
- 55 Genicot, L. F., ed., *Het groot kastelenboek van België, kastelen en buitenplaatsen*, Brussel, 1977.
- 56 Nispen tot Sevenaer, op. cit., noot 21, 746.
- 57 Hunt, J. D., Jong, E. de, 'The Anglo-Dutch garden in the age of William and Mary', in: *Journal of Garden History*, nrs. 2 & 3, 1988, 225.
- 58 Rotgans, op. cit., noot 20, 107.
- 59 Ibid, gravure nr. 9, pag. 132.
- 60 Ibid., pag. 44, verklaring van de gravure voor het 11e boek.
- 61 Hunt, J. D., Jong, E. de, op. cit., noot 57, 237.
- 62 Bentmann, R., Mueller, M., *Die Villa als Herchaftsarchitektur*, Frankfurt am Main, 1981, 51-116.
- 63 Steenberg, C. M., *De stap over de horizon*, Delft, 1990.
- 64 Hennebo, D., *Garten Denkmalpflege, grundlagen der Erhaltung Historischer Garten und*

Grünanlagen, Stuttgart, 1985. Jong, E. de, 'Het Loo, van paleis tot museum', uit: *Bulletin KNOB*, nr. 5, 1985, 235-247. Themanummer *Groen*, 1983; 'De luthof het Loo herwonnen, via restauratie tot educatie'.

65 Op. cit., noot 3.

66 Op. cit., noot 4.

67 Op. cit., noot 1.

Bronnen

Veel gebruikte bronnen waarin standaardelementen voor een formeel geometrische tuin aangetroffen kunnen worden:

Boyceau, J., *Traite du jardinage selon les raisons de la nature et de l'art*, 1638.

Cause, H., *De koninklijke hovenier, aanwijzende de middelen om boomen bloemen en kruiden te zaaien, planten, aen queeken en voortteelen*, Amsterdam, 1676.

Court, P. de la, *Byzondere aenmerkingen over het aanleggen van prachtige en gemeene landhuizen, luthoven, plantagen en aanklevende cieraeden*, II delen, Leiden, 1737.

Dezallier D'argenville, A. J., *Theorie et pratique du jardinage*, Paris, 1709.

Groen, J. van der, *Den Nederlandtsen Hovenier, zijnde het 1e deel van het vermackelijk landtlevens, Beschrijvende allerhande Princelijke en Heerlijcke lust-hoven en Hofsteden (...)*, Amsterdam, 1669.

M., I. v. d., *Cieraad der luthoven*, Leiden, 1730.

M., I. v. d., *Tractaat der luthoff*, 1720.

Marot, D., *Oeuvres de Sieur Daniel Marot architect de Guillaume III Roy de la Grande Bretagne*, 's-Gravenhage, 1703.

Mollet, A., *Le jardin de plaisir*, 1651.

Naschrift van de redactie

Tijdens de produktie van dit Bulletin is de begeleider van Klazien Brummel, Eric de Jong, gepromoveerd aan de Rijksuniversiteit Groningen op het proefschrift *Natuur en kunst, Nederlandse tuin- en landschapsarchitectuur 1650-1740* (uitgeverij Thoth, Amsterdam 1993). Promotor was prof. dr. E.R.M. Taverne.

'Natuur en Kunst' is hét overzichtswerk van de Nederlandse tuin- en landschapsarchitectuur van de periode 1650-1740, en mag dan ook als bron niet bij dit artikel over Neercanne ontbreken. Inmiddels is ook bekend gemaakt dat voor de restauratie van de kasteeltuin subsidie zal worden gegeven door de Europese Gemeenschap. Hierdoor zal het voorlopige restauratieplan van architect Wil J.A. Snelder op korte termijn worden uitgewerkt tot een definitief plan. Parallel hieraan zullen onderzoekers en ontwerpers trachten nadere uitgangspunten op te stellen voor het restauratieplan. Over de te volgen werkwijze vindt overleg plaats tussen de betrokken instellingen.

Mede ten behoeve van de voorgenomen bijeenkomsten van deskundigen is het afbeeldingsmateriaal bij het artikel uitgebreid met tekeningen en plattegronden van het project Historische structuuranalyse Maastricht. De tekeningen zijn na overleg met de auteur vervaardigd door de Werkgroep Restauratie van de TU Delft (Faculteit der Bouwkunde).

F.W. van Voorden

Verantwoording van de bezochte instituten

Gemeente-archief Maastricht:

Poswick archief, foto Atlas. Er is hier geen topografisch kaartmateriaal beschikbaar. De kaarten van Ferraris en Tranchot zijn niet gedetailleerd genoeg om van pas te komen.

Rijksarchief Maastricht:

Rentmeestersarchief, geïnventariseerd door Loontjes. Een aantal jaargangen zijn vanwege de kwetsbaarheid van het materiaal niet te raadplegen. De legger op de kadastrale kaart vermeldt de overblijfselen van de tuin in de 19e eeuw, maar de bijbehorende kadastrale kaart van Neercanne is niet zo gedetailleerd. Het kaartmateriaal dat tijdelijk is overgebracht naar het archief te Heerlen leverde slechts één tekening op van de Cannerweg. Deze stamt uit de late 17e eeuw en werd gemaakt ten behoeve van het onderhoud. Hierop is noch het kasteel, noch de tuinen te zien.

Staatsarchief Hasselt:

Hier moet gezocht worden in de zogenaamde 'Gichten en Rollen' van de jurisdictie Neecanne. Enige transacties van Van Dopff en leden van de gemeente worden in dit archief bewaard. Er is tevens een ongeïnventariseerd onderdeel van het rentmeesterarchief gevonden.

Kadaster Hasselt:

Hier is een kadastrale minuutplan uit ongeveer 1840 aanwezig waarop het gehele dorp Neercanne en omliggende land in kaart is gebracht. Het kaartmateriaal is tamelijk gedetailleerd en de plaatsen die ook voorkomen in de rekeningen uit het rentmeestersarchief worden met name genoemd.

Rijksarchief Brussel:

Naar aanleiding van telefonisch contact zou het de moeite waard kunnen zijn hier te zoeken naar extra beeldmateriaal van de graveur De Bruyn. Wellicht zijn er nog originele tekeningen te vinden, zodat gravures en tekeningen met elkaar vergeleken kunnen worden. Dit is bijvoorbeeld wel mogelijk bij de bekende graveur van buitenplaatsen Remacle le Loup. In de stadsbibliotheek van Maastricht zijn schetsen van zijn hand aanwezig en de uiteindelijke gravures hiervan werden opgenomen in *Les Delices du Pais de Liège*.

Rijksdienst Monumentenzorg Zeist, bibliotheek:

De Groene Reeks en diverse naslagwerken op het gebied van historische tuinen werden hier geraadpleegd.

Rijksmuseum Amsterdam, prentenkabinet, bibliotheek:

Hier is één tekening van De Bruyn aanwezig, maar verder zijn er geen gegevens naar boven gekomen op de ingang 'Maastricht' en 'Neercanne'.

Bodel Nijhuis Collectie, Universiteit Bibliotheek Leiden:

Na raadpleging van de prentencollectie en het kaartmateriaal, bleek zich hier geen nieuw beeldmateriaal te bevinden.

Wageningen Landbouwhogeschool:

De Springercollectie en ander bronnenmateriaal worden hier bewaard en zijn geraadpleegd.

Udenhout, kasteel de Strijdhoeve, freule Le Mire:

Dit kasteel is gesticht in 1760 door luitenant generaal Willem Jacob Frederik Baron van Dopff, de kleinzoon van Daniel Wolff. Hij verkocht Neercanne om zich hier te vestigen.

Den Haag:

Algemeen Rijksarchief, Centraal bureau voor de genealogie. Het O.P.V. of O.P.S.V. te raadplegen was overbodig. Veel materiaal was reeds in bezit van J. van Haften die in Maastricht onderzoek deed in het kader van de Historische Structuuranalyse Maastricht.

Staatsarchief Luik:

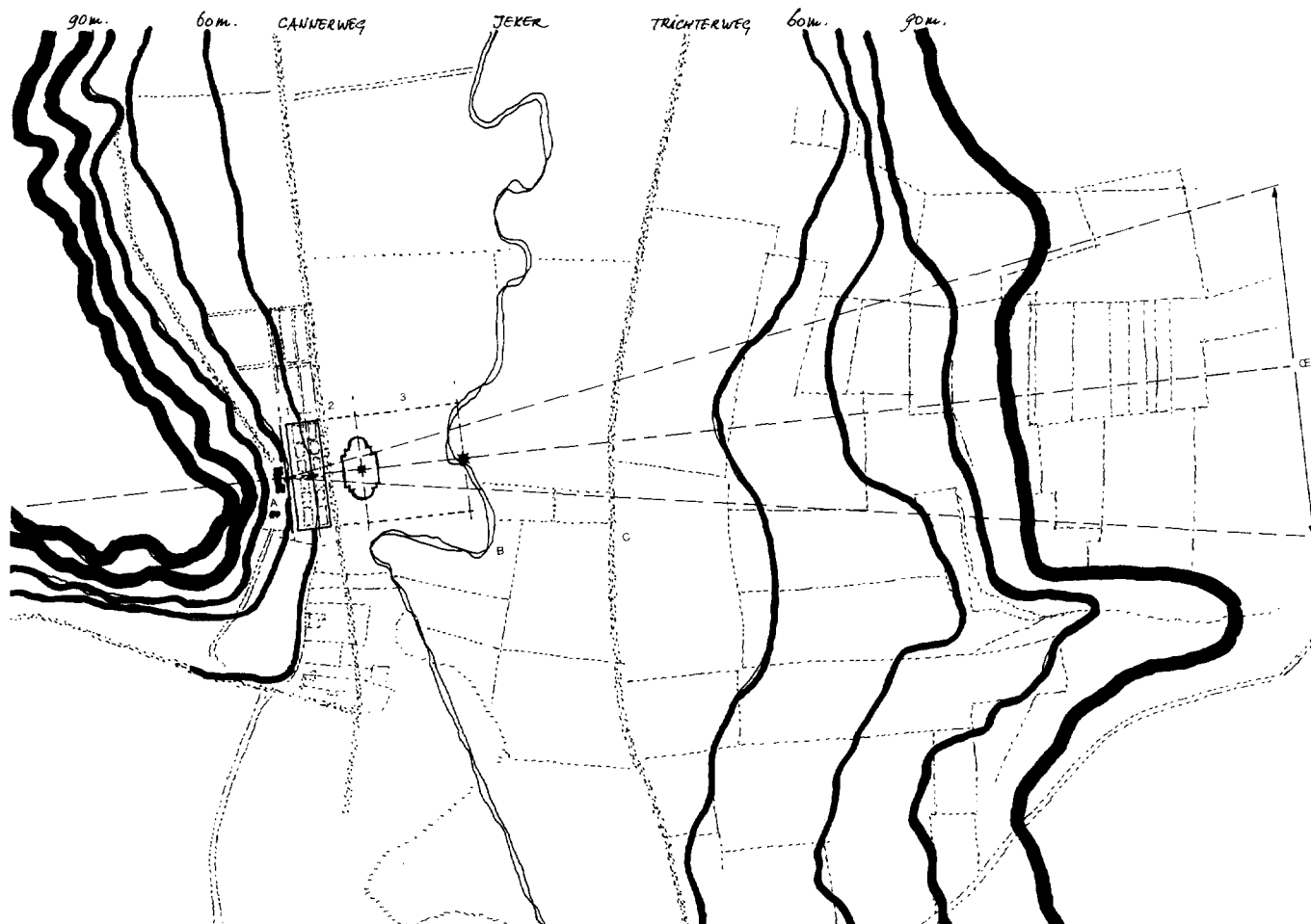
Hier bleek slechts het persoonlijk archief van Wansoulle, één van de bewoners van het kasteel Neercanne uit de 17e eeuw, aanwezig te zijn. De prentencollectie van de Universiteit van Luik lijkt de moeite waard voor wat betreft beeldmateriaal van tuinen en buitenplaatsen in het Maasgebied.

Haarlem:

Raadpleging van de bibliotheek van E. A. de Jong.

Bijlage I

Situering van de terrastuin van Neercanne in het landschap

Afb. 24. Inpassing van kasteel Neercanne en de terrastuinen in het landschap. Hoogtelijnen, Jeker, Cannerweg en Trichterweg zijn overeenkomstig de huidige toestand (bron Topografische kaart 1:25.000, 1979). De intekening van de verkavelingen en de terrastuinen ten westen van de Cannerweg en het kasteel zijn afkomstig van het kadastrale minuutplan (zie afb. 3). Het geometrisch schema met de verhouding 1:2:3 komt overeen met de analyse van de auteur (zie afb. 23). Om de perspectivische werking van het artificiële tuinencomplex in het natuurlijke landschap te verduidelijken is de centrale (zicht-) as (CE) tot in het oostelijke plateau doorgetrokken en is het blikveld (20°) vanuit het centrum van het eerste terras ingetekend.
A - huis/kasteel; B - Jeker; C - Trichterweg. (Analyse en tekening F.W. van Voorden).

Bijlage II

Landgoederen en buitenplaatsen in de gemeente Maastricht

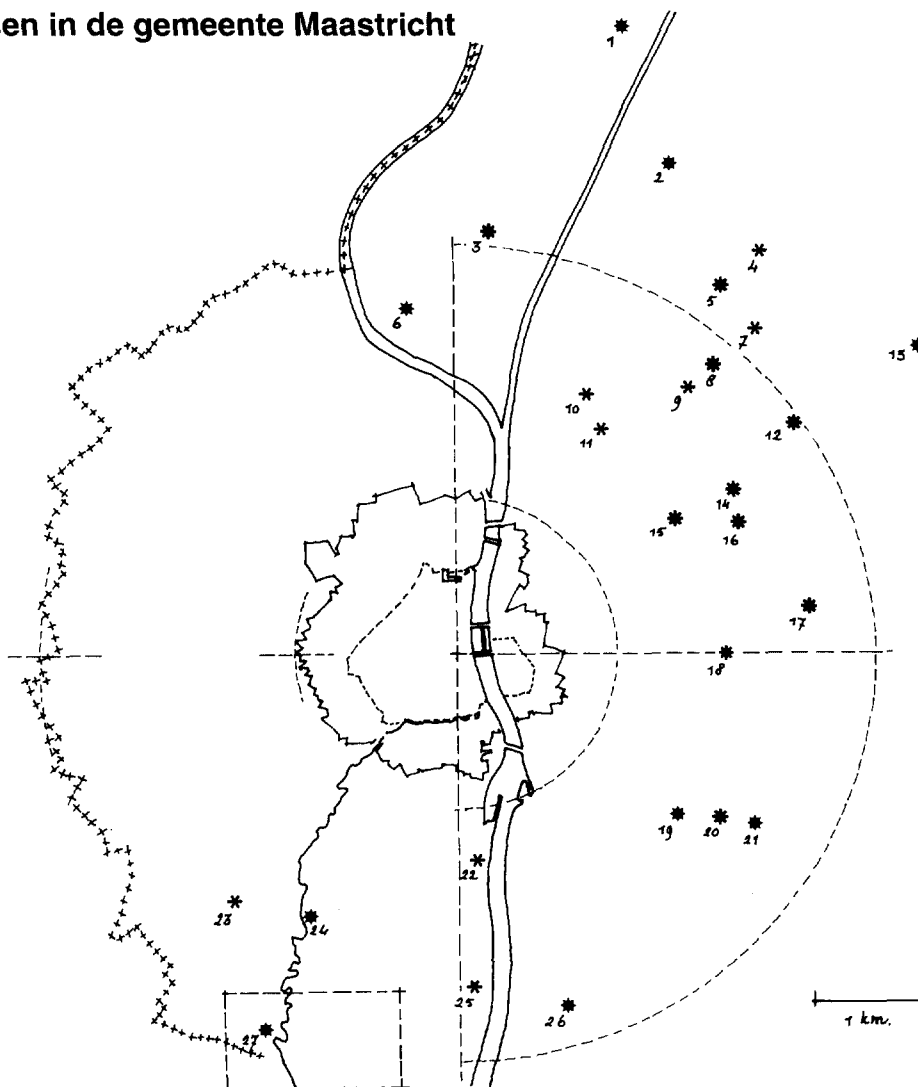
Afb. 25. In de plattegrond zijn de bestaande landgoederen en buitenplaatsen binnen de huidige gemeentegrenzen van Maastricht aangegeven. In de uitsnede links onder kasteel Neercanne (nr. 27; zie voor de uitsnede afb. 24). In het overzicht zijn de volgende categorieën onderscheiden:

- landgoederen en buitenplaatsen uit de 17de en 18de eeuw,
- idem, ontstaan na verbouwing en/of uitbreiding van een middeleeuws gebouw,
- overige landgoederen en buitenplaatsen (hoofdzakelijk 19de eeuws).

Het overzicht is gebaseerd op de scriptie M.C.H. Regout, De landgoederenzône in de gemeente Maastricht, inventarisatie en ruimtelijke analyse (Maastricht 1991; stagerapport Dienst Stadsontwikkeling).

Opvallend in de plattegrond is de geïsoleerde ligging van Neercanne in de westelijke helft van de gemeente. De zône van 2400 m tussen de vestingwerken van de stad en de rijksgrens met België (in 1839 op kanonschotafstand van de vestingplaatsen bepaald) is vrijwel leeg. De landgoederen en buitenplaatsen presenteren zich als een culturele pendant in de vorm van een cirkelvormige linie in de oostelijke helft van het gemeentelijk grondgebied.

Ter ondersteuning van deze constatering zijn de contouren van de westelijke militaire ringzône als halve cirkels in de oostelijke helft doorgetrokken. Het torentje van het middeleeuwse stadhuis (het Dinghuis) fungeert als middelpunt. (Analyse en tekening F.W. van Voorden).

Legenda

- * landgoederen/buitenplaatsen 17de en 18de eeuw
- * idem, met middeleeuwse kern
- * overige landgoederen/buitenplaatsen
- + + + + + rijksgrens met België
- — — — — grens van de Maastrichtse vestingwerken
- — — — — hoofdwal vesting, tevens grens bebouwde kom (tot 1867)

Landgoederen en buitenplaatsen uit de 17de en 18de eeuw

(de nummers verwijzen naar de plattegrond)

- Wiegershof (3)
- Groot Vaeshartelt (5)
- Mariënwaard (8)
- Hagenhof (12)
- Severen (14)
- Geusselt (15)
- Gravenhof (16)
- Withuishof (17)
- Antoniushof (18)
- Huis Eyll (20)

Idem, ontstaan na verbouwing en/of uitbreiding van een middeleeuws gebouw

- Hartelstein (1)
- Meerssenhoven (2)
- Borgharen (6)
- Heihof (13)
- De Burgh (19)

- Opveld (21)
- Neckum (24)
- Hoge Weert (26)
- Neercanne (27)

Overige landgoederen en buitenplaatsen

- Klein Vaeshartelt (4)
- Kruisdonk (7)
- Petite Suisse (9)
- Jerusalem (10)
- Bethlehem (11)
- De Torentjes (22)
- Apostelhoeve (23)
- Lichtenberg (25)

De landgoederen en buitenplaatsen in de kaart:

- 1 Hartelstein, 2 Meerssenhoven, 3 Wiegershof,
- 4 Klein Vaeshartelt, 5 Groot Vaeshartelt,
- 6 Borgharen, 7 Kruisdonk, 8 Mariënwaard,
- 9 Petite Suisse, 10 Jerusalem, 11 Bethlehem,
- 12 Hagenhof, 13 Heihof, 14 Severen, 15 Geusselt,
- 16 Gravenhof, 17 Withuishof, 18 Antoniushof,
- 19 De Burgh, 20 Huis Eyll, 21 Opveld, 22 De Torentjes, 23 Apostelhoeve, 24 Neckum,
- 25 Lichtenberg, 26 Hoge Weert, 27 Neercanne.

E.L. van Olst, **Uilkema, een historisch boerderij-onderzoek. Boerderij-onderzoek in Nederland 1914-1934.** Stichting Historisch Boerderij-onderzoek, Arnhem 1991, ISBN 90-70103-13-3, 2 delen, 680 en 821 blz., geb., f 240,-

Overzichtswerken over boerderijbouw in Nederland zijn op de vingers van één hand te tellen. Het zijn er welgeteld drie, samenvattingen en fotoboeken daargelaten. In verschijningsstijd liggen ze ver uiteen. Het standaardwerk van J.H. Gallée *Het Boerenhuis in Nederland en zijn bewoners* verscheen in 1908 (reprint 1978); het overzicht van R.C. Hekker, 'De ontwikkeling van de boerderijvormen in Nederland', in *Duizend jaar bouwen in Nederland* dateert uit 1954. De imposante dissertatie van E.L. van Olst is het derde.

Hekker bouwde voor een belangrijk deel voort op het onderzoek van K. Uilkema (1873-1944), die zijn resultaten in de loop van 1933 gebrekkig en incompleet had gepubliceerd. Deze publikatie bestond uit een getypte en in beperkte kring verspreide inleiding en drie hoofdstukken aangaande de provincies Zuid-Holland, Noord-Brabant en Zuid-Limburg. Het was het begin van wat het boerderijboek had moeten worden, met de titel 'Het ontstaan der huistypen in Nederland'.

De grote hoeveelheid werkgegevens werden door Uilkema echter in verzegelde kisten opgeslagen, hij publiceerde deze verder niet. Na zijn dood raakte het materiaal over verschillende adressen verspreid en kwam het uiteindelijk bij de Stichting Historisch Boerderij-onderzoek terecht. Het is nu door de dissertatie van Van Olst, werkzaam bij deze Stichting, toegankelijk gemaakt.

De publikatie bestaat uit twee delen. Deel een bevat en biografische schets van Uilkema's leven waarbij de opzet en de uitvoering van zijn onderzoek aan de orde komt. De belangrijkste passages uit de omvangrijke briefwisseling tussen Uilkema en Van Blom zijn hierin verwerkt. D. van Blom, hoogleraar te Leiden, was initiatiefnemer van het boerderijonderzoek dat Uilkema uitvoerde. Het uitzonderlijk karakter van dit project, want zo kunnen de werkzaamheden in de periode tussen het instellen van de boerderijcommissie in 1918/1919 en het einde der activiteiten in 1934 wel aangeduid worden, én het uiteindelijk falen ervan, komen hierin aan de orde. Van Olst verklaart dat falen overwegend op grond van Uilkema's 'moeilijke' karakter. Ook neemt zij aan dat acceptatie van de resultaten bemoeilijkt werd door de onconventionele werkwijze van deze onderzoeker die niet tot het academische milieu behoorde. Het onderzoek dat aanvankelijk nogal optimistisch op twee jaar begroot was, liep fors uit en dat zal de irritatie vergroot hebben; de financiering was van het begin af aan een probleem.

In dit eerste deel is verder provinciegewijs een overzicht opgenomen van het boerderijonderzoek van de voorgangers van Uilkema, van Uilkema zelf en van latere onderzoekers, waarbij vooral het aandeel van Hekker genoemd moet worden. Het geschrift van Uilkema uit 1933 is in zijn geheel opgenomen, helaas met uitzondering van het voorwoord. Zo blijven er zelfs bij deze uitvoerige bronnenpublikatie nog wensen mogelijk!

Het eerste deel wordt afgesloten met een concluderend hoofdstuk. De verschillen tussen de onderzoeksresultaten van Uilkema, voor zover die te reconstrueren zijn, en de bevindingen van latere onderzoekers komen hier scherp tot uiting.

Deel twee bevat de gegevens die Uilkema verzamelde, gerangschikt volgens de nummering die hij zelf aan de boerderijen, bijgebouwen en dergelijke, gegeven heeft. Er zijn 388 objecten of ensembles gedocumenteerd, meestal met een werktekening, een lijntekening en één of meer foto's. Daarnaast is de tekst van Van Olst afgedrukt

waarin ook de aantekeningen die Uilkema kras op de werktekening maakte worden beschreven. Eventuele andere publikaties over het object worden vermeld.

Zoals blijkt uit een vroegere publikatie *Het Friesche boerenhuis* (1916) ging Uilkema steeds uit van het functioneren van het boerenbedrijf en dat betekende dat hij zich concentreerde op de inrichting van stal en schuur. Als boerenzoon en landbouwwonderwijzer was hij op dit terrein zeer ter zake kundig. Een zwakker punt was zijn analyse van het woongedeelte. Een voorbeeld: bij de beschrijving van de Brabantse boerderij gaf Uilkema verschillende benamingen voor het gat in de brandmuur waarin een lamp werd geplaatst tijdens de stalarbeid in de winter (I, 563). De meest voorkomende benaming voor dat gat was 'fuster'. Dit betekende volgens een Brabantse boer die hij hierover raadpleegde 'vuurvenster' (563, 589). Volgens Uilkema was de functie ervan zeer waarschijnlijk een rookuitlaat. Bij onderzoek naar dagelderswoningen en keuterboerderijen dat momenteel door ondergetekende wordt uitgevoerd, is gebleken dat een ovenmond die niet meer als zodanig dienst deed wel eens werd dichtgezet maar veel gebruikelijker was het inzetten van een klein raampje. Het is heel goed mogelijk dat ook bij grotere boerderijen zo een lampegat ontstond. Uilkema woonde in Friesland. Noord-Brabant was ver weg, wat bij dit soort onderzoek met veel veldwerk een enorme handicap betekende. Het meeste onderzoeksmateriaal komt inderdaad uit zijn naaste omgeving. De verwondering van Van Olst

Peter Don, **De Nederlandse Monumenten van Geschiedenis en Kunst, Voorne-Putten.** Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Zeist/Waanders Zwolle 1992. ISBN 90-6630-346-8, geb., 461 blz., f 95,-

Het landelijk karakter van *Voorne-Putten* is redelijk behouden gebleven, ondanks de ligging vlakbij het haven- en industriegebied van Rotterdam.

In het voorwoord spreekt Peter Don zelfs van een verrassende, tot heden nog maar zeer ten dele bestudeerde rijkdom aan historische monumenten en structuren. Het onderzoeksmateriaal was dus overvloedig en kon, gezien de omvang, maar ten dele gepubliceerd worden. Voor de beschrijvingen die al wel gereed zijn, maar niet worden opgenomen, wordt door de Rijksdienst elders publikatiemogelijkheid gezocht. De beschrijvingen zijn opgezet volgens de typologische indeling die in deze reeks sinds 1983 gebruikelijk is, toen de leidraad voor de beschrijving werd herzien. Voor de eerste maal ontbreekt een topografisch gedeelte met objectbeschrijvingen. De opzet is dus een vereenvoudiging in die zin dat alleen de grote lijnen zijn aangegeven; een benadering die tot een brede lezerskring zou kunnen leiden.

In de opzet komt nu, meer dan voorheen, tot uiting dat sommige soorten monumenten bij uitstek karakteristiek zijn voor het onderzochte gebied. Voor het karakter van het eiland Voorne-Putten zijn dat de boerderijen. Blijkens de publikatie zijn verreweg de meeste na 1800 gebouwd; zeer oude boerderijen zijn zeldzaam. Volgens de historische-geografische inleiding is er meestal wel sprake van een continuïteit wat vestigingslocatie betreft. De combinatie van gegevens uit deze inleiding en de beschrijving van de boerderijen als

dat het aantal opmetingen in Groningen gering is, en dan nog vooral geconcentreerd op Westervolde en het Westerkwartier, lijkt dan ook in eerste instantie terecht. Toch is haar veronderstelling dat het hier een psychologische barrière betrof, niet relevant. De intensivering van de bedrijfsvoering was op de kleigronden in Groningen nog sterker geweest dan in de rest van Nederland. De sterk vergrote opbrengst bracht consequenties met zich mee voor de bedrijfsgebouwen. De kleine boerderijen uit de achttiende eeuw, die we overigens wel kennen uit beschrijvingen, boden niet voldoende ruimte en moesten plaats maken voor veel grotere exemplaren. Uilkema's opzet om uit iedere periode de kenmerkende typen te documenteren, leidde hier (bij gebrek aan oudere exemplaren) vanzelfsprekend tot een gering aantal documentaties.

Het recente landbouwhistorisch onderzoek laat een dynamisch beeld zien van de negentiende eeuw. Een aanzienlijke vergroting van de produktie vond plaats tussen 1850 en 1870-1880. Veel keuterboerderijen groeiden uit tot boerderijen van respectabele omvang. Ook de woonomstandigheden veranderden ingrijpend, vooral in de tweede helft van de negentiende eeuw. In de landbouwliteratuur van die periode ligt nog veel materiaal dat nog niet onderzocht is. Dat geldt met name voor (deel)beschrijvingen van boerderijen, en daarvan zijn er veel meer dan Van Olst aangeeft. Architectuurhistorici hebben hier steeds te weinig belang aan gehecht, vrijwel al hun aandacht ging uit naar de periode vóór de negentiende eeuw. De publikatie van Van Olst kan echter een enorme stimulans vormen voor de voortzetting van het onderzoek. Er is een schat aan materiaal ontsloten.

Elle de Wijs

object vormt hier een boeiende combinatie die inzicht geeft in het ontstaansproces.

Dezelfde combinatie van gegevens laat de ontstaansgeschiedenis van de vijf nederzettingen langs de verzande Bernisse herleven. Deze rivier had in de middeleeuwen een handelsfunctie. De opzet van de plattegrond van alle bewoningsskermen langs de Bernisse heeft een gelijkvormig planmatig karakter; de ontwikkeling naar een grotere stedelijkheid is als het ware onderbroken. Als gevolg daarvan lijkt de aard van de bebouwing met een open, landelijk karakter in tegenspraak met de opzet en de stedelijke elementen die er eveneens voorkomen. Geervliet, Heenvliet, Abbenbroek, Zuidland en Simonshaven kregen daardoor een geheel eigen belevingswaarde. Ook in dit voorbeeld geeft de beschrijving van de objecten in combinatie met de analyse van de plattegrond een meerwaarde.

De werkelijke stedelijke kernen van het eiland zijn de vestingsteden Brielle en Hellevootsluis. De omwalling alleen al, die bij deze beide steden nagenoeg compleet is, is van hoge kwaliteit. Het woonhuisonderzoek werd geconcentreerd op Brielle, omdat in deze stad de ontwikkeling vanaf de veertiende eeuw kan worden geschetst. Dank zij deze beperking was er een grote diepgang mogelijk en werden nieuwe onderzoeksfeiten toegevoegd. Het woonhuisoverzicht werd overigens niet beperkt tot de oude objecten: ook late objecten, verbouwingen en restauraties krijgen ruime

aandacht.

Deze nieuwe publikatie kan beschouwd worden als het standaardwerk over het eiland. Het enige andere overzichtswerk betreft de dissertatie van J. Klok, *Voorne en Putten* uit 1939. Het zou toe te juichen zijn als dit onderzoek waarin de monumenten geplaatst zijn in een breed kader tot meer belangstelling zou leiden. Vergeleken met bijvoorbeeld landbouwgebieden als Friesland en Groningen waarover de laatste jaren een aantal belangwekkende agronomisch-historische studies zijn verschenen, heeft Voorne-Putten tot nu toe erg weinig aandacht getrokken. Toch hebben ook hier de negentiende-eeuwse ontwikkelingen op landbouwgebied ingrijpende veranderingen met zich meegebracht. Alleen al het vrijwel ontbreken van boerderijen uit de zestiende en zeventiende eeuw wijst daarop.

De geïsoleerde ligging die door eilandbewoners graag benadrukt wordt en die ook in het boek enige malen naar voren wordt gebracht, is zeer betrekkelijk geweest. Na 1872, het jaar dat de Nieuwe Waterweg in gebruik genomen werd, zal het eiland zeker geïsoleerd zijn geweest. Maar men kan zich afvragen in hoeverre dat het geval was in de periode daarvoor. Vervoer over water was sneller en efficiënter dan over land. Er zijn aanwijzingen dat in het begin van de negentiende eeuw de ligging van het eiland niet ongunstig was: Hellevoetsluis valt als exporthaven te vergelijken met Harlingen; tweemaal per week voer er een boot op Harwich.

Ten gevolge van de gunstige omstandigheden op landbouwgebied was Voorne-Putten een ontginningsgebied zowel wat betreft grotere ontginningen als het 'Wintgat' als kleine ontginningen in de duinen die vergezeld gingen van de bouw van hutten en huizen. De beginfase van de (her)ontginningen ligt wat vroeger dan door Schoorl en Don wordt aangegeven, namelijk het einde van de achttiende eeuw en niet het begin van de negentiende (artikelen van J. Kops, *Magazijn van Vaderlandschen Landbouw* 1805/1807). Vanaf die

periode zijn er spaarzame gegevens over de duinboerderijen. Het is verheugend dat aan het verschijnsel duinboerderij in de publikatie zo ruime aandacht is geschonken; de kennis over arbeiderswoningen op het platteland is immers nog steeds minimaal.

Bij de analyse staat het pand aan de Vleedamdijk, als museumboerderij herbouwd aan de Duinstraat 18, centraal. De geschiedenis ervan is curieus. Het pand werd rond 1864 aan de Vleedamsdijk gebouwd, maar het stond voorheen in de duinen. De mondelinge overlevering is in dit geval ook volgens Don zo stellig dat dit voor waar mag worden aangenomen. Het betreft hier dus een laat voorbeeld van een pand als roerend goed. Juist omdat er zo weinig over deze kleine objecten gepubliceerd is, valt het te betreuren dat niet vermeld is dat het jaartal 1848 in het dakbeschot staat: dit zou immers zeer goed de eerste bouwdatum kunnen zijn.

Onze kennis van de negentiende-eeuwse ontwikkelingen is paradoxaal genoeg nog steeds minder dan van vroegere perioden. Belangstelling is er wel, maar er is een achterstand. Bij beschrijvingen van bijvoorbeeld boerderijen is het heel gebruikelijk dat de verschillende onderdelen, ook de negentiende-eeuwse, vermeld worden. Maar de negen korenmolens in deze publikatie zijn nog beschreven als waren ze solitaire objecten, terwijl er toch een aantal is dat met de negentiende-eeuwse bedrijfsgebouwen en molenaarswoning een geheel vormt. De magnifiek gelegen molen van Oostvoorne is er een voorbeeld van dat ook de latere toevoegingen grote waarde hebben.

Voorne-Putten komt op een moment dat ook hier het bouwen van villaatjes voor 'forensen' aantrekkelijk toeneemt. De beschrijvingen van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg kunnen toegespitste argumenten verschaffen in het beschermingsbeleid dat daar nodig is.

Elle de Wijs

Louis Paul (1820-1915) toe, die zijn vader vanaf 1840 regelmatig assisteerde. Zijn aandeel bestond hoofdzakelijk in de losse, schetsmatige invullingen van de landschappen. Enkele tekeningen worden vanwege de Schinkelleske detaillering tussen 1860 en 1870 gedateerd, en kunnen ook geheel, inclusief het architectuurgedeelte, door Louis Paul zijn vervaardigd. Dit geldt met name voor de twee tekeningen die de catalogus afsluiten, die door Moes zonder sluitende argumentatie als openbare gebouwen worden beschouwd. De tekeningen worden in het algemeen gekenmerkt door een samenvatting van het bouwwerk met het omringende landschap tot één geheel, een presentatievorm die toen in Nederland ongebruikelijk was. Zocher lijkt dat ontleend te hebben aan laat achttiende-eeuwse en vroeg negentiende-eeuwse Engelse 'patternbooks', voorbeeldenboeken voor landelijke woonhuizen en tuingebouwen, die met name door John Plaw werden gepubliceerd en sterk beïnvloed lijken door de 'picturesque'-beweging. Moes maakt aannemelijk dat de tekeningen als voorbeeldenalbum of presentatiemap werden gebruikt, die Zocher aan zijn potentiële opdrachtgevers kon tonen.

Vervolgens wordt getracht de verschillende buitenlandse invloeden in het oeuvre van Zocher aan te wijzen. De Franse academische invloed spreekt vooral uit zijn tekenstijl en zijn voorkeur voor sobere classicistische gevels. De Engelse invloed lijkt echter het duidelijkst vertegenwoordigd, vooral die van het 'picturesque'. Deze beweging streefde naar een landschappelijke omgeving van glooiende natuurlijk ogende terreinen waarin verschillende landhuizen en tuingebouwen een schilderachtig effect opleverden door de contrastwerking van de natuur met de architectuur, die zowel in neoclassicistische, neogotische als rustieke of landelijke vorm gestalte kon krijgen. Van de voorkeur die bij het 'picturesque' voor de neogotische decoratie aan de dag werd gelegd, getuigen Zochers tekeningen ook, meer dan zijn uitgevoerde werken. De Duitse invloeden in het werk van Zocher bleven volgens Moes beperkt. Ondanks dat er in Nederland rond 1840 grote belangstelling voor het werk van Schinkel bestond, bleek het niet mogelijk diens invloed op het werk van Zocher in meer dan enkele details aan te wijzen.

De catalogus behandelt alleen de 53 architectuurttekeningen. De overige tekeningen die in 1972 werden aangetroffen, 46 reïsschetsen, boom- en figuurstudies, zijn niet opgenomen. Hoewel de catalogus helder is opgezet en door de aparte behandeling per tekening zeker recht doet aan hun schoonheid, is hierdoor wel opvallend dat bij sommige tekeningen, mede door de uitgebreide inleidingen, nog maar weinig valt mee te delen. Er is een verdeling gemaakt naar grote en kleine landhuizen of villa's, tuingebouwen, interieurs, een plattegrond en enkele impressies van villaparken. Slechts bij twee gevelontwerpen van tuingebouwen zijn plattegronden bewaard gebleven, wat een meer intensieve interpretatie van de bouwtypes verhindert. De ontwerpen worden daarom door Moes met enkele uitgevoerde ontwerpen in verband gebracht om aldus Zochers mogelijke werkwijze te reconstrueren. Toch blijft het moeilijk om meer van de prachtige tekeningen af te leiden dan een typologische en morfologische rangschikking van de gevels en hun onderdelen. Zocher gebruikte zijn stijlen louter decoratief, zoals het neoclassicisme, de neogotiek, of 'cottage'- 'Zwitserse chalet'- of 'castle-stijl'. Daarbij lijkt het enigszins overbodig om voor elk nieuw type of elke nieuwe vorm of ornament die in de tekeningen kunnen worden aangewezen, een zo exact mogelijke herkomst te geven. Ondanks de dikwijls overtuigende argumentatie van Moes schaadt de overdaad aan toeschrijvingen. De lezer krijgt de

Constance D.H. Moes, [J.P. Baeten, Tj. Boersma en E. de Jong (red.)], **Architectuur als Sieraad van de Natuur. De Architectuurttekeningen uit het Archief van J.D. Zocher jr. (1791-1870) en L.P. Zocher (1820-1915)**, Rotterdam [Nederlands Architectuurinstituut] 1991, ISBN 90-72469-29-1

Jan David Zocher jr. (1791-1870) is vooral bekend als de tuinarchitect die in de loop van de negentiende eeuw voor tal van opdrachtgevers ontwerpen voor landschapstuinen en -parken leverde. Zijn werkzaamheid als architect is echter tot nu toe slechts sporadisch belicht en vaak ernstig bekritiseerd. Zijn bekendste bouwwerk, de Koopmansbeurs van Amsterdam (1840-1845) was zowel voor veel tijdgenoten als ook voor verschillende architectuurhistorici van onze eeuw het toonbeeld van een slaafse navolging van Frans academisme. Toch moet, getuige het grote aantal opdrachten dat Zocher in zijn lange loopbaan ontving, de belangrijke post die hij verwierf bij de Vierde Klasse van het Koninklijk Nederlands Instituut van Wetenschappen en Letterkunde te Amsterdam (1835) en zijn benoeming tot lid van het prestigieuze Royal Institute of British Architects (1838), ook grote waardering voor zijn architectuur hebben bestaan. Een reconstructie van zijn activiteit als architect wordt echter bemoeilijkt doordat veel van zijn uitgevoerde werken en de daaraan ten grondslag liggende tekeningen zijn verdwenen. Door de vondst in 1972 van 53 architectuurttekeningen van Zocher, tegenwoordig in de

verzameling van het Nederlands Architectuurinstituut, werd de mogelijkheid geboden Zochers werkzaamheid als architect nader te belichten en de verschillende invloeden die hij onderging, in zijn werk zijn terug te vinden.

Het resultaat van dit onderzoek is een bijzonder fraai boek geworden. Alle tekeningen zijn in kleur gereproduceerd. Aan de eigenlijke catalogus gaan enkele interessante inleidingen met grondige verantwoording vooraf. De volgorde van deze inleidingen is enigszins verwarrend, want pas in de twee inleidingen die direct aan de catalogus voorafgaan, wordt de functie van de serie tekeningen verklaard. Op de catalogus volgen een Voorlopige lijst van uitgevoerde ontwerpen, een Literatuurlijst, een lijst van termen en een register.

Door middel van de inleidingen en de aanvullende informatie die bij de tekeningen afzonderlijk wordt gegeven is Moes erin geslaagd Zocher jr. als belangrijk bouwmeester en landschapsarchitect van de negentiende eeuw naar voren te halen. De meeste teruggevonden tekeningen worden door haar in Zochers meest actieve periode gedateerd, de jaren 1830-1850. Op grond van de tekenstijl schrijft zij de tekeningen deels aan Zochers zoon

indruk alsof het genie van Zocher volledig wordt ontrafeld, een onmogelijk werk, want alle invloeden kunnen nooit gekend en herkend worden, zeker niet in het geval van Zocher, van wie slechts mondjesmaat notities over de architectuur zijn overgeleverd. Concentratie op de meest belangrijke invloeden zou overtuigender zijn geweest. Juist op dit punt treden echter enkele lacunes op die deels te wijten zijn aan het feit dat de nadruk in het onderzoek meer gelegen heeft op het gebied van de – met name Engelse – landschapsarchitectuur en de rol van de bouwkunst daarin in de zin van landelijke architectuur, dan in een studie van de architectuur van Zocher op zichzelf. Het zou interessant geweest zijn als meer aandacht was geschonken aan Zochers leerperiode, eerst te Parijs, als kwekeling bij Hippolyte Lebas en onder toezicht van Charles Percier, en zijn daaropvolgende studiereis naar Rome, die ook nog eens twee jaar in beslag nam. Al in 1798 had

Percier namelijk samen met Pierre Fontaine zijn *Palais, Maisons et Autres Édifices Modernes Dessinés à Rome* gepubliceerd, dat een beschouwing in samenhang met Zochers werk zeker verdient, en dat ook bij Zochers mede-kwekelingen, waaronder Jan de Greef en Zeger Reyers en zijn tijdgenoot Johannes van Straaten niet onbekend zal zijn geweest. Stellig ook zal zijn tweejarig verblijf te Rome tot een grondige kennis van de Romeinse bouwkunst hebben geleid, waaraan meer aandacht had kunnen worden besteed. Het belangrijkste doel is echter ruimschoots gehaald, en Moes heeft het tot voor kort in de kunsthistorische literatuur bestaande beeld van Zocher als slaafse navolger van het Franse academisme vervuild voor een visie op Zocher als individueel en in hoge mate origineel kunstenaar.

Freek Schmidt

A.J.J. Mekking ed., De Grote of Lebuinuskkerk te Deventer. De 'Dom' van het Oversticht veelzijdig bekeken. (Clavis Kunsthistorische Monografieën XI), Utrecht - Zutphen 1992. 288 pp., 241 zwart-wit afb., 22 kleurenafb.

Met een ondubbelzinnige titel, een kloek formaat en een degelijke uitvoering kondigt dit boek zich aan als een standaardwerk over één van de meest belangwekkende monumenten van kerkelijke bouwkunst in oostelijk Nederland. Hoewel de bibliografie over de Lebuinuskkerk van Deventer relatief niet gering is, was er na de meest recente restauratie- en onderzoekscampagne alle reden voor een herwaardering. Er werd gekozen voor een collectieve aanpak: het boek bestaat uit bijdragen van twaalf uit verschillende disciplines afkomstige auteurs. Op deze wijze komen vele aspecten van architectuur, decoratie en inventaris aan de orde, over een periode die de traditionele grenzen van de 'Middeleeuwse kunst', waarop de Clavis-reeks zich in eerste instantie richt, royaal overschrijdt. De redactie heeft, blijkens het Ten Geleide, gestreefd naar een systematische en alomvattende behandeling, hoewel ze zich moet verontschuldigen voor het ontbreken van een 'grotere, synthetiserende inleiding'.

Een collectieve en multi-disciplinaire uitgave stelt hoge redactionele eisen, waaraan – het zij direct gezegd – in dit boek niet in alle opzichten is voldaan. Het vertoont de typische complicaties van een verzamelbundel: enerzijds de charme van de diversiteit, anderzijds het gebrek aan inhoudelijke en kwalitatieve eenheid. Dat het ene hoofdstuk minder wetenschappelijke originaliteit uitstraalt dan het andere, hoeft op zichzelf niet te storen. Storend is de afwezigheid van een consequent uitgewerkt redactioneel concept. Enkele elementaire vragen met betrekking tot de doelstelling, als de spanning tussen de lokale en niet-lokale doelgroep, tussen een 'compleet' boek en een specialistische herinterpretatie van de oudere literatuur, lijken niet bevredigend te zijn opgelost. Gevolg is dat menige lezer toch naar vroegere publikaties als Ter Kuile's deel *Zuid Salland* uit de reeks *Nederlandse monumenten van Geschiedenis en Kunst* (1964), zal moeten grijpen om een samenvattend overzicht van de topografie van het gebouw en zijn omgeving te krijgen. Een generaal referentiekader voor het hele boek, met plattegronden, kaarten en benamingen die voor alle hoofdstukken gelden, is voor een uitgave van deze omvang en opzet eigenlijk onontbeerlijk, evenals natuurlijk een register. Twijfel rijst bovendien

over de organisatie van de stof en de taakverdeling tussen de schrijvers. Niet-onbelangrijke punten als in- en uitgangen, nevengebouwen (behoudens de bisschopshof) en de aangrenzende Mariakerk worden nergens stelselmatig besproken. Een systematische reconstructie van de middeleeuwse liturgische dispositie wordt pijnlijk gemist. Omdat diverse auteurs er niettemin over schrijven, zullen de reconstructie-tekeningen van architect Te Riele uit 1906 (in het nieuwe boek niet afgedrukt) voorlopig nog uitkomst moeten bieden. Het onderwerp van de functies en gebruiksvormen van de kerk in de middeleeuwen heeft geen afzonderlijk hoofdstuk toebedeeld gekregen, maar komt verrassenderwijs aan bod in de bijdrage over de interieur-schilderingen, die overigens ook op menig architectuurhistorisch punt helderheid verschaft waar andere hoofdstukken het wel eens laten afweten. Tenslotte: de volgorde van de hoofdstukken is zodanig dat zaken bekend verondersteld worden die pas later in het boek worden geïntroduceerd, terwijl ook dubbelures niet zeldzaam zijn.

Wat er ook aan de redactionele eenheid en afwerking mag mankeren, het gaat hier om een belangrijk boek. Een groot deel van de hoofdstukken is gebaseerd op origineel archiefonderzoek en op nieuwe observaties. De illustrering is rijk en doorgaans van behoorlijke kwaliteit. Tegenover de genoemde lacunes staan hoofdstukken over welkome thema's als het begrafeniswezen in de kerk (Nalis en Van Nijendaal) en de post-reformatorische inrichting (Koldewijn). Desondanks is het lot van een verzamelbundel in een recensie bij voorbaat bekend: nooit wordt recht gedaan aan elke bijdrage afzonderlijk. De recensent blijft geen andere keus dan zich te beperken tot enkele thema's die zijn bijzondere aandacht trokken. De befaamde elfde-eeuwse basiliek, die nog steeds 'de kerk van Bernold' wordt genoemd (p. 43), staat centraal in het hoofdstuk van J.W. Bloemink, 'De bouwgeschiedenis van de kerk tot ca. 1450'. Het bestaat voor een substantieel deel uit een bouwkundige analyse van de bewaarde elfde-eeuwse noordgevel van de beide transepten, die aanspraak maken op de titel 'oudste gevels van Nederland' (verg. p. 121). Daaruit ontspruit de reconstruerende beschrijving van het ge-

hele bouwwerk, die een aantal – mijns inziens overtuigende – correcties op Ter Kuile bevat. De belangrijkste betreffen het middenschip, dat zich met zes in plaats van negen bogen naar de zijbeuken opende, en de westpartij. Het westelijke transept had volgens Bloemink aan de oostelijke flanken twee uitstekende kapellen, waar Ter Kuile torens dacht, terwijl aan de westzijde geen centrale toren stond, maar een torenpaar. De enorme bisschoppelijke palts, waarvan de ontwikkeling in een apart hoofdstuk door Spitzers in kaart wordt gebracht, blijkt niet contemporain met de noordgevel van het transept te zijn, maar later te zijn aangebouwd. Bloeminks bevindingen zijn uitstekend weergegeven in de tekeningen van R. Glaudemans, aan wie evenveel eer als service aan de lezer wordt onthouden doordat de cruciale plattegronden op p. 44 en 45 op micro-formaat zijn afgedrukt. Het is opvallend dat de nieuwe reconstructie in menig opzicht Ter Kuile passeert en weer dichter aansluit bij de reconstructies van Te Riele, die niet minder op intuïtie waren gebaseerd dan op bouwkundig onderzoek.

De radicale gedaanteverandering in de vijftiende eeuw wordt besproken door D.J. de Vries in 'De bouwgeschiedenis van de Lebuinus tussen circa 1450 en de reformatie'. Het hoofdstuk geeft een goed inzicht in de technische ontwikkelingen die de verbouwing van een basiliek tot hallenkerk met zich meebrengt. De Vries heeft veel werk gemaakt van de inventarisatie van steenhouwersmerken, maar ik vermoed dat zijn vondsten nog heel wat nadere historische interpretatie toelaten. De kort na 1500 voltooid hallenkerk is in de volgende eeuwen in architecturaal opzicht wonderlijk gaaf bewaard gebleven. Ingrijpende restauraties vonden pas plaats in de negentiende en twintigste eeuw en worden in dit boek beschreven door H.F.A. Rademaker: 'Anderhalve eeuw steigers rond de kerk (1846-1990)'. Het hoofdstuk levert een schat aan gegevens, maar komt niet toe aan een kritische evaluatie van de restauratie-opvattingen. We horen bijvoorbeeld dat Te Riele tussen 1905 en 1910 de 'gotische tulpen' (fleurons) op de balustrade langs de schipdaken liet vervallen, maar de vraag naar zijn motieven wordt niet gesteld. Was er twijfel aan de authenticiteit van deze elementen of deed de negatieve appreciatie van de laatste periode van de gotiek als een vervaltijd zich gelden? Soms klinkt het cliché door van de neogotische bouwmeester die het hem toevertrouwde monument herschept tot een gotische kerk naar eigen maat (p. 114), maar terloops blijkt dit type architect ook veel later nog actief te zijn. We vernemen dat het originele maaswerk in de raamkoppen nog rond 1950 zichtbaar zonder enige historische verantwoording kon worden vervangen door nieuw-bedachte traceringen. Een belangwekkend onderdeel van de Lebuinuskkerk is de plavuizenvloer in het hoofdkoor. Bloemink dateert hem in ieder geval vóór 1200 (p. 47), maar – met een beroep op B. Dubbe (n. 58) – niet in de bouwtijd. Dubbe komt in zijn hoofdstuk 'Interieur en inventaris tot 1800' echter wel degelijk tot een datering tijdens of direct na de bouw van de kerk (p. 262). In ieder geval wordt de vloer in dit boek vroeger geplaatst dan de Duitse specialiste Kier voorstelde. Des te meer valt het te betreuren dat nergens de implicaties van deze vondst voor de liturgische inrichting van de kerk zijn onderzocht. Een eerste blik wekt de indruk dat het hoofdaltaar niet voor de koorde van de absis stond, zoals Te Riele nog dacht, maar binnen het halfrond.

Het boek maakt duidelijk dat er alle aanleiding is voor een nadere confrontatie van deze en andere archeologische gegevens over de middeleeuwse inrichting met de schriftelijke bronnen, waaronder een zeer kostbare (zij het betrekkelijk late) de ordinarius van het kapittel, die slechts in excerpten

van Dumbar uit 1732 is overgeleverd. Verschillen de auteurs verwijzen veelvuldig naar dit liturgische regie-boek, maar laten zelfs de datering in het midden. Niettemin geeft W. Haakma Wage-naar in het wat heterogene hoofdstuk 'De schilderingen en hun plaats in het gebouw' enkele fraaie specimina van het gebruik van dit bronnengenre voor het begrip van architectuur en uitmonstering. Zo demonstreert hij aan de hand van de liturgie van de Goede Week dat de crypte in de late middeleeuwen functioneerde als Heilig Graf, waardoor de beschilderingen met scènes en symbolen van de passie volkomen op hun plaats vallen. De generaties van Calvinistische Deventenaren die tijdens het horen van het Woord hun ogen wel eens langs de luiken in het gewelf hebben laten gaan, zouden in dit hoofdstuk met verbazing lezen over die laatmiddeleeuwse vorm van verkon-diging, waarbij tijdens het officie van Hemelvaartsdag een beeld van de Zaligmaker onder het ge-zang van de antifoon 'Ik stijg op naar de Vader' aan een touw omhooggehesen werd en via het door geschilderde engelen geflankeerde 'hemel-gat' boven het gewelf verdween. Volgens een inmiddels stevig gewortelde traditie in de Clavis-reeks is ook in dit boek de iconologi-sche benadering van de bouwkunst uitdrukkelijk aanwezig. Kennelijk geïnspireerd door Mekking's Leidse oratie van 1992 beproeft De Vries in zijn hoofdstuk een ideologische en politieke verklaring van het uitzonderlijke tweetorenfront dat in de vijf-tiende eeuw voor de Lebuinus werd gepland. Hoe het geprojecteerde torenpaar als 'symbool van het kapittel' (p. 93) tegelijkertijd als 'navolging' van de (solitaire!) Utrechtse domtoren de bisschoppelijke autoriteit kon verbeelden en tenslotte op instigatie van de stad voor de zuidelijke helft kon worden gerealiseerd als demonstratie van samenwerking met de bisschoppelijke landsheer in Utrecht, is mij echter raadselachtig gebleven. Omdat dit aspect recentelijk in dit tijdschrift al uitvoerig is besproken (Van der Ploeg, *BKNOB* 1992 nr. 3/4, 121-127) laat ik het hier rusten. De meeste discussie zal ongetwijfeld worden uit-gelokt door de bijdrage van A.J.J. Mekking: 'Her-komst en betekenis van het concept en de hoofd-vormen van de elfde-eeuwse kerk'. Overeenkom-stig zijn veronderstelling over het Utrechtse kerkenkruis, meent Mekking dat niet bisschop Bernold, maar keizer Hendrik III de bepalende hand heeft gehad in de bouw van de Lebuinus-kerk. Nieuw argument hiervoor is dat de westpartij van Deventer een 'kopie' zou zijn van die van de rond 1000 gebouwde kathedraal van Verdun. Deze kerk was in 1044 door hertog Godfried-met-de-Baard van Lotharingen zwaar geschonden in een oorlog met de keizer. Hendrik zou nu de kerk-bouwplannen in Deventer hebben aangeprezen om 'de gevolgen van de catastrofe van Verdun op symbolische wijze te neutraliseren' (p. 54). Evenals in het geval van de torenbouw worden hier actuele en zelfs zeer tijdelijke politieke om-standigheden gezien als bepalende factoren voor architectonische vormen. Wellicht is het ook een al te prozaïsche waarheid dat bouwkundige for-mules en concepten soms bewust, maar meestal onbewust worden ontleend aan een beschikbaar

repertoire en dat mode daarbij een belangrijke rol speelt. Elke poging om een stap verder te komen is vanzelfsprekend legitiem. Mijn aarzelingen be-treffen dan ook primair de gevolgde procedure. De auteur lijkt soms zelf te zijn vergeten dat het om een hypothese gaat, waarvoor expliciete bron-nen ontbreken en de *circumstantial evidence* van chronologie, patrocinia en opdracht-situaties ma-ger is. Mekking spreekt herhaaldelijk over het 'feit' dat de Lebuinus werd gebouwd naar het voor-beeld van Verdun (p. 53/59), maar het enige aan-getoonde feit lijkt mij een zekere overeenkomst tussen de beide westpartijen; of die ook betrek-king had op het bouwdeel tussen en vóór de twee torens moet bij ontstentenis van de Deventer variant open blijven. Om de plausibiliteit van de hypothese te kunnen beoordelen, zou bovendien meer duidelijkheid nodig zijn omtrent de vraag hoe specifiek en exclusief de overeenkomst was; met andere woorden: het staat nog te bezien hoe 'moeiteloos' (p. 59) tijdgenoten in Deventer Ver-dun hebben herkend. Vragen blijven ook aangaande Mekking's hypothe-se over de merkwaardig bewerkte zuilen in de Deventer crypte en twee contemporaine crypten in Utrecht: zij zouden refereren aan het uit de overlevering bekende motief van de bewerkte zuilen van de tempel van Jeruzalem. Een zekere tra-ditie in deze richting is niet uitgesloten, maar ook hier blijkt weinig van een specifieke relatie tussen vorm en symbool, terwijl de veel evidentere beteke-nissen van de krocht in verband met graf- en heili-gencultus op zijn minst concurreren met de typo-logie van de crypte als een doelbewuste 'afbeel-ding' van de tempel van het oude verbond, dat door het sanctuarium van het nieuwe verbond (het hoogkoor bovengronds) is overwonnen (p. 67-68, vgl. de boven vermelde functie van de crypte in de late middeleeuwen). Mekking zorgt voor een verrassende wending wanneer hij de eerder wat op de achtergrond gedrongen Bernold laat optreden als directe regisseur bij de kerk-stichtingen, door hem als hogepriester van het nieuwe verbond juist 'zijn' kerken in Utrecht en Deventer van 'tempelzuilen' te laten voorzien. Iconologische interpretaties blijken snel wortel te schieten en over een forse groeikracht te beschik-ken. Reden te meer voor de wetenschappelijke hovenier om de mogelijke wilde scheuten met kracht in bedwang te houden. Ik moest denken aan Richard Krautheimer, die met een toonaange-vend artikel over de 'Iconography of Mediaeval Architecture' (1942) een voorbeeld voor veel ar-chitectuur-iconologisch onderzoek is geworden. Kennelijk in een vorm van schuldgevoel over de geest die hij uit de fles had laten ontsnappen, merkte de vierennegentig-jarige in 1991 tijdens een conferentie in Rome op: 'It may sound stran-ge coming from me, but I don't like the iconogra-phy of architecture'. Men hoeft echter niet van de architectuur-iconografie te houden om open te staan voor de kracht van Mekking's ideeën. Na le-zing van dit boek ontdekt de lezer dan waarom het eigenlijk is gegaan: hij of zij is gaan houden van die indrukwekkende kerk in Deventer.

Sible de Blaauw

J.H.F. Bloemers e.a. (red.). *Een kennismaking met de moderne Nederlandse archeologie*, Amsterdam 1993
(Feestbundel Instituut voor Pre- en Protohistori-sche Archeologie, Albert Egges van Giffen, IPP)
ISBN/ISSN 90-5356-011-4

Simon van Blokland, Robert Proost, *Van Pol-der tot stadsdeel. Driehonderdvijftig jaar De Baarsjes*, Amsterdam, Stadsdeel De Baarsjes, 1992
ISBN/ISSN 90-9005-208-9

G. Boerma e.d. (red.). *Boerderijen in het Half-ambt*, Groningen 1992
ISBN/ISSN 90-6243-117-8

Marcel Bulte, Bosch en Vaart. *Van Heemsteedse buitenplaats naar Haarlems stadskwartier*, Haar-lem 1992
ISBN/ISSN 90-6076-348-3

Henk van Doremalen, *Blauwsloten en riolen. Een milieu-historische studie over Tilburg en zijn rioolstelsel*, Tilburg, Stichting tot Behoud van Til-burgs Cultuurgood, 1993
ISBN/ISSN 90-74418-02-3

Eerste Rotterdamse monumentenatlas. Rotter-dam, Dienst Stedebouw en Volkshuisvesting Rot-terdam, 1993

J.J. Havelaar, H.P.R. Rosenberg (red.). *Wel-dadigheid gewijd: weeshuizen in Den Haag en het Hervormde Diaconieweeshuis aan de Hoofdstade*, Den Haag, Gemeente Den Haag, 1992
ISBN/ISSN 90-73166-15-2

Erik de Jong, *Natuur en kunst. Nederlandse tuin-en landschapsarchitectuur 1650-1740*, Amster-dam 1993
ISBN/ISSN 90-90-68680-45-5

Kees van der Ploeg, *Art, architecture and liturgy. Siena cathedral in the middle ages*, Groningen 1993

Hugo Priemus, Gerard Metselaar. *Stadsvernieu-wingsbeleid in Europees perspectief. Een inter-nationaal vergelijkende analyse*, Delft 1992
ISBN/ISSN 90-6275-758-8

Kees Ribbens, *Verleden tijd. Nederland tijdens de wederopbouw*, Weesp 1992.
ISBN/ISSN 90-72770-31-5

Ben Speet, Marcel Bulte, *Haarlem in de jaren dertig*, Zaltbommel 1992
ISBN/ISSN 90-288-5448-7

Paul H.M. Thissen, *Heideontginning en moderni-sering, in het bijzonder in drie Brabantse leefge-meenten 1850-1940*, Utrecht 1993
ISBN/ISSN 90-5345-027-0

Noud de Vreeze, *Woningbouw, inspiratie en am-bities. Kwalitatieve grondslagen van de sociale woningbouw in Nederland*, Almere 1993
ISBN/ISSN 90-5009-138-5

Johannes van der Wolk, *De Kröllers en hun ar-chitecten. H.E.L.J. Kröller-Müller, A.G. Kröller, L.J. Falkenburg, P. Behrens, L. Mies van der Rohe, H.P. Berlage, A.J. Kropholler, H. van de Velde*, Otterlo 1992
(Catalogus bij de gelijknamige tentoonstelling in Rijksmuseum Kröller-Müller)
ISBN/ISSN 90-73313-05-8

De stichting Matrij is met haar gelijknamige uitgeverij nu al heel wat jaren bezig een stroom van beknopte en zeer betaalbare publikaties over lokale geschiedenis te doen verschijnen. Ze begon met de Historische Reeks Utrecht maar heeft inmiddels haar werkterrein naar andere plaatsen in Nederland verlegd. *Arnhem, Haagje van het Oosten*, geschreven door W.M.M. Huetink, is nummer een van de **Historische Reeks Arnhem**, die naar vorm en inhoud te oordelen een ongestoorde voortzetting van de gebruikelijke Matrijformule is. Huetink's boek verscheen niet lang na de studie van Wim Lavooij, *Twee eeuwen bouwen aan Arnhem. De Stedebouwkundige ontwikkeling van de stad* (Zutphen 1990, besproken in *BKNOB* 1991-2). Ondanks het feit dat beide boeken de ruimtelijke ontwikkeling van de stad als hoofdthema behandelen, is er echter nauwelijks sprake van verdubbelingen. Huetink beperkt zich tot de negentiende eeuw en besteedt, anders dan Lavooij, veel aandacht aan de sociaal-culturele context: die van de welgestelden die door middel van een aangename architectuur- en stedebouwpolitiek naar Arnhem werden gelokt om de stad welvaart te brengen. Huetink brengt heel wat interessante feiten in dat verband bij elkaar, zoals de nadruk die van gemeentewege op parken en andere groenvoorzieningen werd gelegd, de plaatselijke belastingen, de bevordering van het toerisme (ook hier gericht op het welvarende deel der natie) en de culturele voorzieningen. Hij constateert dat kort na 1900 Arnhem zijn aantrekkingskracht als woonplaats voor welgestelden kwijtraakte, de villabuurt gaven voor het eerst leegstand te zien. Arnhem was met 65.000 inwoners een 'gewone' grote stad geworden, en in de Randstad waren nieuwe villadorpen tot ontwikkeling gekomen die de concurrentie om de gunsten van de welgestelden gemakkelijk van Arnhem wonnen. De Arnhemse politiek die een eeuw lang de gefortuneerden had weten te binden, werd, zo schrijft de ondertitel, een wensdroom die niet meer bij de nieuwe werkelijkheid paste.

De stad **Groningen** was in die periode met totaal andere problemen bezig. Ze groeide in de tweede helft van de negentiende eeuw in economische zin (profiterend van de stijgende welvaart in de agrarische ommelanden) maar was vanwege haar status van vestingstad niet in staat die economische expansie ook in ruimtelijke zin gestalte te geven. Pas de ontmanteling ingevolge de Vestingwet (1874) opende de mogelijkheid de architectuur, de stedebouw en de infrastructuur aan de nieuwe eisen en mogelijkheden van de tijd aan te passen. Corien Ligtenberg en Caroline Smook beschrijven in *Groningen 1850-1900, een veranderend stadsbeeld* een belangrijk onderdeel van die verandering. Ze onderzoeken het singelgebied aan de zuidkant van de voormalige vesting. Dat dit spoedig werd ingericht voor de bouw van villa's en herenhuizen in rijbebouwing was wel bekend, maar hun onderzoek laat zien dat de ruimtelijke ingrepen die hier werden gedaan een veel groter bereik hadden. Het einde van de militaire functie van de singel betekende het begin van de constructie van een grootschalig infrastructureel netwerk van waterwegen waarin de stad haar oude positie van knooppunt niet handhaafde maar verbeterde.

Voor de liefhebbers van **vestingwerken** verschenen onder auspiciën van de immer actieve Stichting Menno van Coehoorn (Den Haag) twee informatieve overzichten, *Vestingbouw stap voor stap* van J.D. Lepage en *Kustverdediging*, een bundel vestingbouwkundige bijdragen onder redactie van P.J.J. van Dijk e.a. De publikatie van Lepage is een voortreffelijke inleiding in de vestingbouw vanaf de middeleeuwen tot en met de Tweede

Wereldoorlog, waarbij de schrijver zich voorname-lijk beperkt tot het bastion en het daarop gebaseerde gebastioneerde stelsel. Het doel van het boek is, aldus Lepage, de lezer een zekere elementaire kennis bij te brengen. Met de glasheldere teksten en tekeningen die erin staan, zal dat wel geen problemen opleveren, maar hoewel *Vestingbouw stap voor stap* vergeleken met de bekende *Vestingbouwkundige termen* van A.H. Mohr (1983) een forse schrede vooruit betekent, moeten we de schrijver hier letterlijk nemen: de hier gepresenteerde kennis is inderdaad elementair, niet meer en niet minder. *Kustverdediging* heeft een ander doel en is van een ander kaliber. Het ten geleide spreekt bescheiden van een essaybundel, maar zowel de deskundigheid van de auteurs als de vorm waarin ze hun bijdragen hebben geleverd bewijzen de wetenschappelijke status van deze publikatie. Aan de orde komen onder andere drie eeuwen kustverdediging bij Soerabaja, de kustdefensie in Nederland rond 1800, de Atlantikwall en de kustbatterijen van Aruba en Curacao. De Stichting Menno van Coehoorn opent hiermee een reeks waarin de studies die traditiegetrouw in de Jaarboeken van de stichting werden opgenomen, voortaan zelfstandig zullen worden gepubliceerd.

W.M.M. Huetink, *Arnhem, Haagje van het oosten. Wensdroom en werkelijkheid*, Utrecht 1991, 96 blz.
ISBN 90-5345-010-6

Corien Ligtenberg, Caroline Smook, *Groningen 1850-1900, een veranderend stadsbeeld*, Groningen 1992, 90 blz.
ISBN 90-5028-025-0

J.D. Lepage, *Vestingbouw stap voor stap. Het bastion, hoekpunt in oude stadsomwallingen*, Den Haag/Zutphen 1992, 119 blz.
ISBN 90-6011-782-4

Kustverdediging (Vestingbouwkundige bijdragen 1992), **P.J.J. van Dijk e.a., red.**, Den Haag/Zutphen 1992, 123 blz.
ISBN 90-6011-793-X

Berichten, signalementen en publikaties voor de rubrieken *Publikaties* en *Recent verschenen* gaarne zenden naar:
Vakgroep Kunstgeschiedenis, Vrije Universiteit
De Boelelaan 1105, 1081 HV Amsterdam t.a.v.
prof. dr. A. van der Woud.

MONUMENTENZORG

‘Hausforschung’ in Vlaanderen

Afb. 1. Leden van de Arbeitskreis für Hausforschung tijdens een rondgang in de Jan Breydelstraat te Gent (foto D.J. de Vries).

Van 7 t/m 11 juni j.l. hield de in Duitsland gevestigde maar internationaal georiënteerde *Arbeitskreis für Hausforschung* zijn jaarlijkse *Tagung* in Blankenberge, aan de Belgische kust. In de ongeveer 130 deelnemers waren negen nationaliteiten vertegenwoordigd; er waren 12 Nederlanders en drie Nederlandse bezoekers voor één dag. Van de vijf dagen werden er twee besteed aan lezingen en drie aan excursies, naar Gent, Brugge/Damme/Ter Doest en St.-Niklaas/Antwerpen (afb. 1). In Gent, Damme en Antwerpen werd het gezelschap in de respectievelijke historische stadhuizen door de gemeentelijke overheid ontvangen, wat met de gebruikelijke toespraken gepaard ging. Daarbij pleitte de tweede ondergetekende, als vice-voorzitter van het bestuur van de Arbeitskreis, voor voortzetting en uitbreiding van het bouwhistorische onderzoek, dat de basis is voor verantwoorde restauratie en dat in deze tijd van bezuiniging met inkrimping wordt bedreigd, terwijl de onderzoekscapaciteit toch al ver achter blijft bij de gewenste.

Monumentenzorgers uit Gent, Brugge en Antwerpen lichtten op de eerste dagen diverse aspecten en objecten uit hun stad toe. Ook andere onderwerpen kwamen echter aan de orde. Mevrouw M.C. Laleman uit Gent sprak over de vroeg-middeleeuwse (XII-XIVa) stenen huizen in die stad. Er zijn nu 190 stenen gebouwen geregistreerd, van vierkante, rechthoekige of samengesteld vorm. In de 13de eeuw heeft een straatverhoging van verscheidene meters plaats gevonden, waarvan het doel onzeker is. Er is op grote schaal gebruik gemaakt van Doornikse kalksteen; baksteen doet in het midden van de 13de eeuw aarzelen zijn intrede. De kelders hebben een houten overdekking of een stenen overwelling; in de vorm van de kapitelen van de kelderzuilen is nog geen chronologische volgorde aan te wijzen. De beletage is vrij hoog, terwijl de verdiepingen vrij laag zijn. Deze dienden voor bepaalde fasen

van de lakenindustrie, voor de opslag van graan, e.d. Vanaf ongeveer 1300 leidde het gebruik van baksteen tot een nieuwe vormgeving.

G. Everaert uit Gent toonde de laatste houten gevel in die stad, de achtergevel van het huis Jan Breydelstraat 36, die aan de Leie staat en waarschijnlijk ca 1478 op deze plaats werd gebouwd (afb. 2). Aanvankelijk was het huis minder diep en een verdieping lager. Alleen de gevel is een beschermd monument. De overkragingen van de gevel zijn niet alle gelijk. De eerste wordt gerealiseerd door langsbalken, de volgende door uitstekende kinderbalken. Na 10 jaar voorbereiding en strijd is het gelukt de gevel op een conserverende manier te restaureren. De houtconstructie is daarbij overleefd; van de oorspronkelijke beplanking is 70% herplaatst. De makelaar in de top is nieuw. De oorspronkelijke kleur van de gevel was wit; om utilitaire redenen is gekozen voor de vijfde kleur, oker. De stenen voorgevel, die waarschijnlijk uit de eerste helft van de 17de eeuw dateert, moest bij de restauratie vernieuwd worden vanaf de vensterdorpels van de tweede verdieping. De restauratie van het huis is door de stad Gent bekostigd.

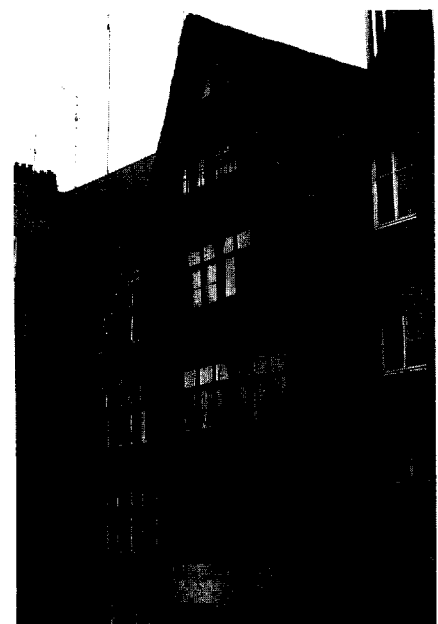
G. van Doorne uit Gent besprak de reconstructie van het Metselaarsgildehuis aldaar. De achter- en een zijgevel van dit huis dateren nog uit de 13de eeuw. In 1526-'27 werd de voorgevel vervangen door een praal-gevel in witte Belgische kalksteen; in 1852 werd de geveltop afgebroken en de rest afgevlakt. In de 60-jaren van deze eeuw kwam het huis leeg te staan; in 1976 volgde een bevel tot sloop wegens gevaar van vallende steen. Bij een onderzoek werd decoratie op de voorgevel teruggevonden; het huis werd alsnog op de lijst van beschermde monumenten geplaatst en de sloop – het dak was er al af – gestopt. Na 1985 werd de gevel op verantwoorde wijze gereconstrueerd en ook de top herbouwd, waarop grote draaibare figuren van brons werden geplaatst. De

vrijstaande linker zijgevel werd van een modernistische ijzer- en glasconstructie voorzien, waaraan spreker geen woorden vuil maakte. Kennelijk beoogde men een bewust contrast tussen de oude voorgevel en de nieuwe invulling waarin fel blauwe, metalen dragers zijn opgenomen (afb. 3). P. Devos uit Gent sprak over 18de-eeuwse woonhuizen. Omstreeks 1715 verscheen het stedelijke herenhuis naar Frans voorbeeld, maar aangepast aan de plaatselijke situatie: een dwars huis met een doortrit naar het achterterrein, waar het koetshuis en de stallen waren. De vertrekken waren onderling door deuren verbonden en nog niet langs een gang gesitueerd. Aan het eind van die eeuw ontstond een strenge symmetrie. Van de landelijke bouwkunst behoorden de oudste voorbeelden oorspronkelijk aan abdijen of kloosters, de meeste dateren echter uit de 18de en 19de eeuw. Vakwerk kwam voor, maar baksteen, hoewel vaak van slechte kwaliteit, werd op een gegeven moment goedkoper. In de tweede helft van de 18de eeuw vond in vrij korte tijd een tamelijk radicale versterking plaats.

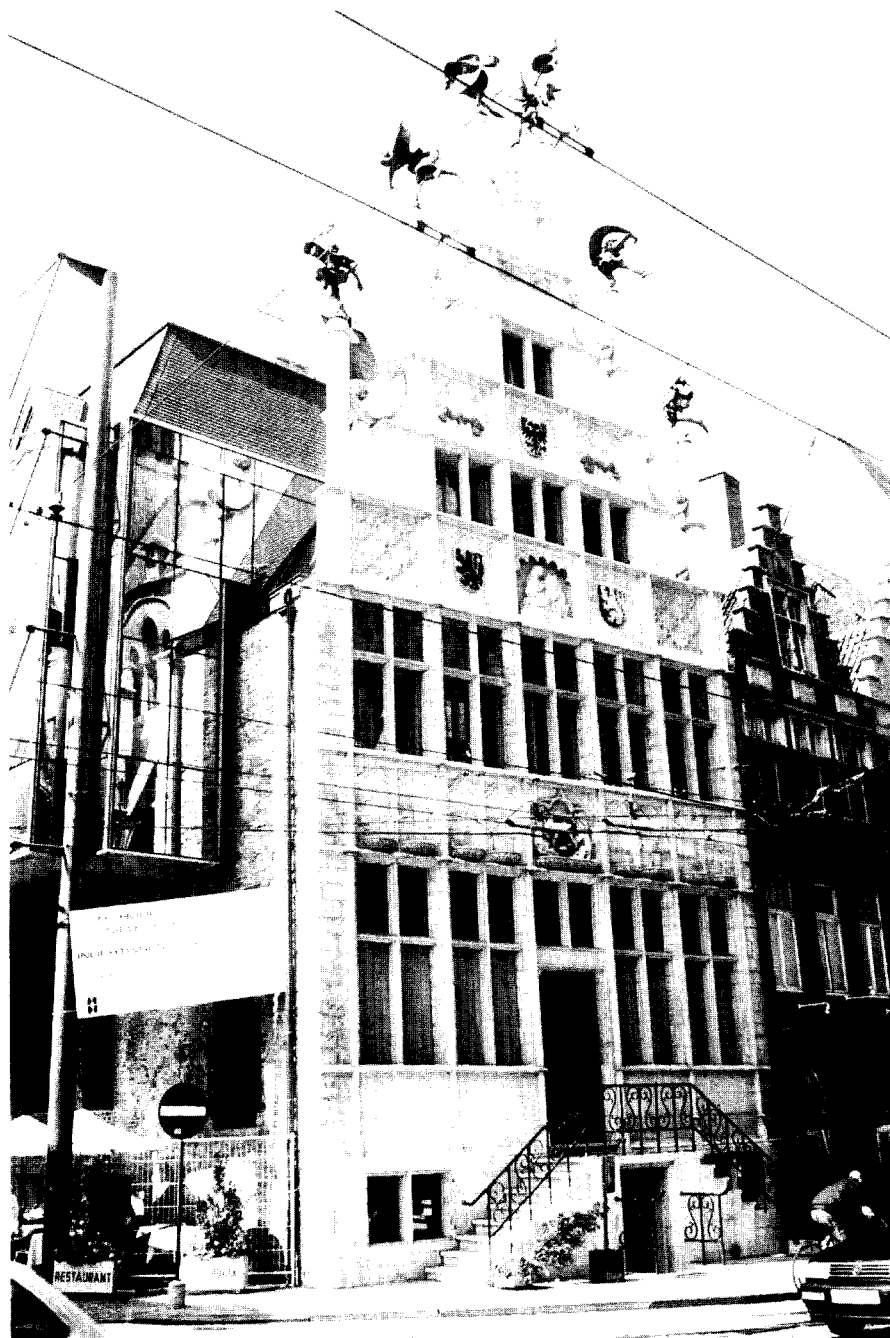
J. Lefebure uit Gent stelde, dat in die stad door alle eeuwen heen tegelijkertijd zowel in progressieve als in traditionele vorm is gebouwd. Zo is het ook nu nog. Gent is een stad van alle tijden; zonder verandering is een stad geen stad. In onze tijd bestaat er geen eenduidig maatschappijbeeld; als de architectuur daarvan een reflectie is, kent die dus ook vele verschijningsvormen. Zijn lezing was een visuele presentatie van 150 dia's gedurende drie kwartier.

L. Devliegher uit Brugge vertelde over de huizen in zijn stad. Anders dan in Gent zijn in Brugge maar 4 à 5 kelders uit de 13de eeuw bewaard. De meeste huizen dateren uit het eind van de 14de eeuw en later. Twee huizen met een houten gevel zijn bewaard, één met een topgevel en één met een dwarsdak. Verscheidene grote en belangrijke huizen dateren uit de 15de eeuw. Zijn voordracht was tevens een inleiding op de gebouwen die wij donderdag zouden bezoeken.

J. Victor uit Brussel sprak over de bekendste Belgische architect uit de 19de eeuw, Hendrik Beyaert (1823-1894), afgebeeld op de biljetten van 100 francs, die opgeleid werd op de Acade-

Afb. 2. Gent, Jan Breydelstraat 36; de houten achtergevel vóór de recente restauratie (foto G. Berends 1971).

Afb. 3. Metselaarsgildehuis te Gent met voorgevel uit 1526-27 en nieuwe invulling uit 1985 (foto D.J. de Vries).

mie in Brussel, waar het neo-klassicisme overheerste maar ook de neo-gotiek ontloek. Hij bouwde veel woonhuizen, werd een voorloper van de Art Nouveau en ontwikkelde een eigen stijl, die enigszins aan de latere Engelse architect Lutjens doet denken. De spreker toonde dat Beyaert architectonische concepten ontwikkelde die later door zijn leerling, de meer bekende architect Horta met succes toepassing vonden. Mevrouw P. Maclot uit Antwerpen introduceerde ons in huizen met kleurige binnenafwerking. De meeste dateren uit de tweede helft van de 16de eeuw. Over de gotische beschilderingen is weinig bekend. De renaissance bracht niet direct een nieuwe typologie, maar kwam tot uiting in de decoratie. De kleur van de oudste perioden is vaak

het best bewaard gebleven. De kleuren zijn aanvankelijk vooral rood en blauw, later ook geel en wit. Van moer- en kinderbalken zijn de onderkanten vaak rood en de zijanten wit geschilderd; op de velden daartussen zien we een houtimitatie. Op muren wordt marmerimitatie aangetroffen, diamantkoppen of andere geometrische figuren, friezen en ook arabesken, cartouches, portretkoppen en architectuur-elementen. Later worden de plafonds ook wel geheel met beschilderd papier beplakt. P. Hoffsummer uit Luik vertelde over zijn onderzoek van ongeveer 400 kapconstructies uit de 11de tot de 19de eeuw, waarvan hij er 140 dendrochronologisch dateerde. Terecht stelde hij, dat voortzetting van die arbeid gewenst is, omdat ge-

bieden, typen van gebouwen en perioden nog erg ongelijk vertegenwoordigd zijn. In de telmerken, die aan het eind van de 12de eeuw verschijnen, is een ontwikkeling te constateren, die echter vanaf de 15de eeuw nauwelijks meer verandert. De dakhelling wordt vooral door het dekkingsmateriaal bepaald, de kapconstructie door technische en economische ontwikkelingen. Aanvankelijk is er het sporendak, aan het eind van de 12de eeuw wordt de langsconstructie geïntroduceerd, in de 13de eeuw verschijnen de (dwars geplaatste) jukspanten, aan het eind van de 14de eeuw komen de gordingen en de nokgording, terwijl in de 17de eeuw spanten met benen tot in de nok met make-laar en hanebalk opgeld doen. Al vrij vroeg in de middeleeuwen werd Vlaanderen ontbost, waardoor hout uit de Ardennen geïmporteerd moest worden. Een bos had voor de middeleeuwen de betekenis die de olieveld nu voor ons heeft.

Z. Dragoun en J. Skabrada uit Praag spraken over 13de-eeuwse huizen in Praag en Tjechische dorps huizen. Enkele Praagse huizen dateren nog uit de tweede helft van de 12de eeuw, andere uit de 13de. De muren van een mergel-achtige steen vertonen zelden details die een datering mogelijk maken; de datering kan dus alleen op archeologische gronden geschieden. In de tweede helft van de 13de eeuw is leisteen het meest gebruikte bouw materiaal. Dorps huizen waren in de late middeleeuwen al van steen, maar daarnaast kwam blokbouw voor. De wanden van de blokbouw zetten zich soms voort in de vorm van een tongewelf ter overdekking van de binnenruimte. Zelfs schoorstenen werden opgetrokken uit houten balken in de vorm van blokbouw. Ook komen stenen huizen voor met houten topgevels.

M. Kamp en mevrouw C. Joist vertelden op kritische wijze over het stadje Rothenburg o.d. Tauber, een middeleeuwse fictie. Al een eeuw lang wordt daar een schijnbare authenticiteit nagestreefd, die nooit bestaan heeft. Behoud van het origineel staat dus niet voorop. Er wordt ge-, ver- en herbouwd in historische stijl, maar ook gecopieerd met alle bijbehorende scheefheden.

In 1945 is een gedeelte van de stad verwoest. In de voorstad zijn belangrijke jongere monumenten 'verouderd'. De stad telt ongeveer 13.000 inwoners, waarvan 3.000 in de oude stadskern; jaarlijks komen er meer dan 2.000.000 bezoekers. C. Meckseper uit Hannover sprak over het Leibnitzhaus in die stad. Het dankte zijn naam aan de filosoof Leibnitz, die er woonde en er in 1716 stierf. De rijke renaissance-gevel dateerde uit 1652, al was het huis zelf ouder. Het was inwendig historiserend gerestaureerd en ook de top van de voorgevel was aangepast. Op 9 oktober 1943 werd het huis bij een luchtaanval verwoest. De natuurstenen resten van de uitgebouwde erker werden opgeslagen, maar gingen in 1944 verloren; de bewaarde kelder moest in 1964 wijken voor een parkeergarage. In 1983 werd een copie van de voorgevel op een andere plaats in de stad gebouwd, naast een 19de-eeuws monument, dat men aanvankelijk voor die nieuwbouw had willen slopen!

Naar aanleiding van enkele hierboven wel en niet genoemde voordrachten vond de tweede dag een forumdiscussie plaats over nieuwbouw en de restauratie, de na-bouw, de reconstructie en het kopiëren van monumenten (afb. 4). Algemeen werd onderschreven dat de authenticiteit of later aangepaste bouwmasse prevaleert boven die van een kopie of verzinzel, zowel in een historische omgeving als bij een museale opstelling.

Tijdens de excursie in Gent werd het huis 't Toreken, eens het huis van de leerbewerkers, bezocht, daterend uit het midden van de 15de eeuw. Het werd in 1983 gerestaureerd, waarbij een aangrenzend huis vervangen werd door een zeer ge-

Afb. 4. Gent, Zuivelbrugstraat 2 (rechts) en 4;
A. toestand vóór de restauratie in 1968; B. het vernieuwde uiterlijk van de panden na restauratie in 1971 (foto's G. Berends).

slaagde moderne nieuwbouw, waarin trappen, lift en andere voorzieningen werden ondergebracht. De lunch werd aangeboden in de tuin van het 'Rijhovesteen', het gebouw waarin de stedelijke dienst voor monumentenzorg en archeologie is gehuisvest. Het oudste deel van dit gebouw dateert uit de 13de eeuw en is nog in het bezit van zijn oorspronkelijke sporenkap (bestaande uit zware sporenparen met elk twee haanhouten en ooit vier standzonen), waaraan in later tijd jukspanten met flieringen werden toegevoegd. De middagwandeling voerde langs meest 19de-eeuwse winkelhuizen, burgermanswoningen, fabriekanten-paleizen, arbeiderswoningen, godshuizen en wevershuisjes naar het (nog niet officieel geopende) Museum voor Industriële Archeologie en Textiel, dat gevestigd is in een oude fabriek. Tenslotte werd een bezoek gebracht aan de imposante Bijloke-ziekenzaal, waarvan de indrukwekkende open kap dendrochronologisch 1251-'56 gedateerd is. Dit is momenteel de oudste bekende kapconstructie met jukspanten in België. De muren zijn van Doornikse steen; aan de bin-

nenzijde komt echter al baksteen voor. In Brugge werd de Jeruzalemkapel bezocht, het huis Bladelin (met neo-klassicismistische kapel) en het Hof van Watervliet, terwijl vele andere objecten uitwendig werden gezien. In Damme werd een korte wandeling gemaakt naar de kerk, terwijl het voormalige stadhuis bij de ontvangst inwendig geheel bezichtigd kon worden. Tenslotte werd een bezoek gebracht aan de imposante schuur van de voormalige Abdij Ter Doest, een 'kathedraal in hout', op grond van de gevelarchitectuur gedateerd 1270 à 1280, waarvan de dendrochronologische datering helaas (nog) niet is gelukt. Op weg naar Antwerpen werd eerst een bezoek gebracht aan St.-Niklaas, waar het carillon van het raadhuis om kwart voor tien 'Hoor wie klopt daar kind'ren' speelde. In een sterk verbouwde voormalige fabriek (ca 1927) gaf A. Demey een toelichting op twee nabijgelegen villa's van de directeuren, in 1927 ontworpen door Jan Albert de Bondt in Art Deco-stijl, die vervolgens werden bezocht. Een daarvan, die nu te koop staat, bevat zelfs nog grotere delen het oorspronkelijke meubilair.

In Antwerpen werd de lunch gebruikt in en achter het huis Angelot, aan de noordoostzijde tegen de kathedraal gebouwd, waar het moer- en kinderbalkenplafond in 1990 voorzien is van een nieuwe papierbekleding in renaissance-stijl, wat een interessante indruk geeft van het effect, dat dergelijke uitmonsteringen oorspronkelijk bezaten. Vervolgens werden in kleine groepen de overblijfselen van de uitmonstering op muren en/of plafonds in diverse huizen in ogeschouw genomen. Voor wie wilde, bestond op zaterdag de gelegenheid om onder leiding van R. de Saeger het Horta-huis in Brussel te bezoeken. Uw verslaggevers begaven zich echter op vrijdagavond en zaterdagmorgen 'opgepept' en voldaan richting huis. Behalve de 'geestelijke bagage' namen zij diverse interessante publicaties voor de bibliotheek van de RDMZ en een set hulpmiddelen voor dendrochronologisch onderzoek mee naar Zeist.

G. Berends
D.J. de Vries

In Memoriam drs Y.P.W. van der Werff

Op 18 juni 1993 overleed op 75-jarige leeftijd drs Y.P.W. van der Werff, lid van de Eerste Kamer der Staten-Generaal, zoals in de pers stond vermeld. Correct natuurlijk. Maar de heer Van der Werff was naast de vele andere functies, die hij vervulde, ook jarenlang het in sterke mate bepalende 'gezicht' van de archeologie en de monumentenzorg in ons land. Al toen hij Gedeputeerde in de provincie Noord-Brabant was, gaf hij er blijk van, dat de oudheidkunde voor hem als historicus méér was dan een interessant onderwerp voor de studeerkamer. Hij zag het als zijn opdracht als bestuurder mee richting te geven aan het overheidsbeleid, dat zich richtte op de bescherming en het behoud van oudheidkundige waarden. Het lag dan ook zeer voor de hand, dat de historicus-bestuurder, al enkele jaren voorzitter van de Rijkscommissie voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek, in 1980 werd benoemd tot voorzitter van de Monumentenraad. Tijdens de periode van zijn voorzitterschap (tot eind 1987) werd met name de monumentenzorg in organisatorische zin op zijn kop gezet: na het rapport Van de Bunt en het Voorlopig Standpunt van Staatssecretaris De

Boer zag in 1984 de Monumentennota van Minister Brinkman het licht, die leidde tot een nieuwe Monumentenwet, tal van daaruit voortvloeiende regelingen en de voorbereiding van de samenvoeging van de Monumentenraad met de Archiefraad tot de Raad voor het Cultuurbeheer. Als voorzitter van het belangrijkste adviesorgaan van de Minister van WVC speelde de heer Van der Werff in dit gecompliceerde proces een zeer belangrijke rol. Grote bestuurlijke vaardigheden bleken nodig om dit proces in zo goed mogelijke banen te leiden.

Wie vertrouwd wil raken met het gedachtegoed van de heer Van der Werff op het terrein van de oudheidkunde, leze wat hij daarover heeft geschreven in het Jaarboek 1987 van de Monumentenraad. Hij was er ten diepste van overtuigd, dat 'de rijksoverheid de verantwoordelijkheid van ons nationaal cultureel verleden nimmer uitsluitend aan andere overheden of particuliere organisaties mag overlaten'. Het verdwijnen van 'het kastje van De Stuers' uit de departementale burelen achtte hij een 'mene tekkel'. 'Bestaat de kans, dat u belangrijke delen van uw arbeid met betrekking tot ons culturele erfgoed zult moeten prijsgeven?' zo vroeg hij aan minister Brinkman en hij vervolgde: 'het zou nalatig zijn de grote risico's van

kwetsbaarheid en achterstand nu niet te signaleren. Mijn noodkreet in algemene zin is vooral bedoeld om een ieder ervan te doordringen dat voortdurende aandacht en oprechte belangstelling onmisbaar zijn: zonder een dergelijke koesterende betrokkenheid verkommt en verdwijnt het erfgoed'. Voor de heer Van der Werff waren 'koesterende betrokkenheid', 'aandacht' en 'belangstelling', naast kennis van zaken sleutelbegrippen als het culturele erfgoed in het beding kwam. Zelf gaf hij daarvan steeds blijk, niet alleen als voorzitter van de Monumentenraad, maar ook als lid van de Eerste Kamer. Zijn visie is natuurlijk de juiste, maar het zal hem teleur hebben gesteld, dat hij niet degene, die hij daarop als eerste aansprak, de rijksoverheid, heeft kunnen overtuigen van zijn gelijk. In de heer Van der Werff verliezen de archeologie en de monumentenzorg een onvermoeibaar pleitbezorger en vriend, aan wie al degenen, die zich met dit soort zaken bezighouden, met warmte en respect zullen terugdenken. Zijn nagedachtenis zal in de wereld van de oudheidkunde in hoge ere worden gehouden.

mr G.W. van Herwaarden,
secretaris van Rijkscommissies voor de
Archeologie en voor de Monumenten

Eerste Kamer: WVC mag de kastelen nog niet de deur uitdoen

In het Bulletin 1993, nr. 3 schreef ik een artikelje over het voornemen van de Minister van WVC de Rijksdienst Kastelenbeheer in delen te verzelfstandigen.

Voorts maakte ik melding van het tegen dat voornemen door de Rijkscommissie voor de Monumenten in haar brief van 12 november 1992 aangetekende bezwaar. "Het gevolg van de verzelfstandiging van de Rijksdienst Kastelenbeheer in delen draagt, aldus de Commissie, het gevaar in zich, dat men zich – bewust dan wel onbewust – gaat richten op een maximale uitbating, eenvoudigweg omdat dat noodzakelijk is om het beheer te financieren". De Commissie bepleitte in een nauwe samenspraak met andere betrokkenen te onderzoeken in hoeverre de eerder door de Rijksdienst voor de Monumentenzorg gepresenteerde opzet voor een nationale kastelenstichting de mogelijkheid zou bieden om tot een verantwoord beheer buiten het directe verband van de rijksoverheid van de bij de Rijksdienst Kastelenbeheer in beheer zijnde kastelen en kasteelruïnes te komen.

Het lijkt mij voor de lezers van het Bulletin interessant te vernemen hoe het verder met deze zaak is gelopen.

De Minister van WVC reageerde op 24 februari j.l. op de brief van de Rijkscommissie. In haar brief schrijft de minister onder meer:

"Anders dan u veronderstelt is de beslissing dat de monumenten welke nu aan de zorgen van de Rijksdienst Kastelenbeheer zijn toevertrouwd in de toekomst afzonderlijk zullen worden verzelfstandigd in beginsel genomen.

Voor de apart te verzelfstandigen onderdelen van de Rijksdienst Kastelenbeheer gelden exact dezelfde verzelfstandigingsvoorwaarden als voor de overige te verzelfstandigen Rijksmusea. Uw opmerkingen over het gevaar van maximale uitbating van de monumenten en de "sterken" die de "zwakken" kunnen ondersteunen begrijp ik daarom niet: met elke afzonderlijke monumentenbeheerder zullen afspraken op maat worden gemaakt.

Het fysieke voortbestaan van de monumenten is onbedreigd. Ik deel daarom uw opvatting niet dat het beheer vanuit één visie van deze "Hollandse" erfenis tot een onderbrenging in één instelling noodzaakt."

In het kader van de behandeling van de WVC-begroting voor 1993 door de Eerste Kamer plaatste het lid mevr. Tiesinga-Autsema, tevens lid van de Raad voor het Cultuurbeheer, vraagtekens bij de voorgenomen verzelfstandiging in delen van de RKB "Is de minister bereid, alvorens definitieve beslissingen te nemen, mogelijke alternatieven te onderzoeken, zoals door de Rijkscommissie voor de Monumenten bepleit?" vroeg zij.

Het antwoord van de minister luidde:

"In het verleden is reeds een aantal onderzoeken gedaan naar de nieuwe gewenste organisatie van de Rijksdienst Kastelenbeheer. De oplossing om de RKB in delen te verzelfstandigen heeft tot voordeel dat de zelfstandigheid van de

kastelen/ruïnes maximaal is, terwijl de problematiek van de centrale bedrijfsvoering binnen de verspreide rijksdienst tot het verleden behoort. De vrees dat vervolgens (te) kleine, onhanteerbare eenheden ontstaan, is voor een belangrijk deel weggenomen door belangstelling die vanwege burgemeesters van de gemeenten waarbinnen of waarbij die belangrijke kastelen liggen werd getoond, om intensief te participeren in het beheer van deze objecten.

Oprichting van een Nationale stichting voor kastelen en landhuizen of een organisatie à la National Trust in Engeland, zoals de Rijkscommissie voor de monumenten bepleit, sluit ik voor de toekomst zeker niet uit. Echter, dat zal nog wel wat voeten in aarde hebben. De verzelfstandiging van de kastelen en ruïnes van de RKB wil ik daarop niet laten wachten. Zij kunnen immers altijd nog toetreden tot een dergelijke organisatie".

En voorts: *"Het grote aantal cultuurhistorisch waardevolle kastelen en buitenplaatsen in Nederland is inderdaad zeer bijzonder te noemen. Dat de kastelen en buitenplaatsen bouwtechnisch gezien ook erg kwetsbaar zijn, zoals u stelt, kan ik niet zonder meer onderschrijven. Feit is wel dat een aantal monumentale kastelen en buitenplaatsen met bouwtechnische problemen kampt. De Stichting Particuliere Historische Buitenplaatsen heeft in 1990 een onderzoek verricht naar de bouwtechnische staat van de bij die stichting aangesloten buitenplaatsen en geconcludeerd dat er bij de eigenaren een grotere restauratiebehoefte bestaat dan verwacht. Het is mede daarom ook dat ik uit een ander budget – de zgn. knelpuntenpot – onlangs een aanzienlijk subsidie heb verleend voor de restauratie van het landgoed Houthem/Sint Gerlach. De mogelijkheden t.a.v. de financiering van onderhoud worden bepaald door de budgettaire kaders, zoals aangegeven in mijn Nota cultuurbeleid 1993-1996. Het "onderzoek monumentenzorg" dat momenteel wordt uitgevoerd, zou kunnen leiden tot nieuwe inzichten op basis waarvan een begrotingswijziging op termijn niet uitgesloten hoeft te zijn."*

Mevr. Tiesinga nam met deze antwoorden geen genoegen. Tijdens het mondelinge debat in eerste termijn op 6 april j.l. betoogde zij onder meer:

"Het ministerie is nu voornemens de Rijksdienst Kastelenbeheer (RKB) te verzelfstandigen per 1 januari 1995. Dat is op zichzelf niet verontrustend; het is zeer wel denkbaar dat bij deze dienst ondergebrachte kastelen en ruïnes door anderen dan de rijksdienst goed kunnen worden beheerd. We verzelfstandigen de rijksmusea immers ook en dat heeft in principe de instemming van mijn fractie.

Van belang is de manier waarop en de vorm waarin dat gebeurt. WVC wil het rijkskastelenbezit overdoen aan de gemeenten waarin zij liggen of aan private instellingen in de vorm van een stichting of een naamloze vennootschap. En de vraag is dan, of de verzelfstandiging van deze dienst op deze manier, in delen, een wijs besluit is. Of dat deze monumenten, net zoals bijvoorbeeld in Engeland, niet beter kunnen worden ondergebracht in één verzelfstandigde organisatie, zoals de Minister ook van meer kanten is geadviseerd".

Na inhoudelijk op de problematiek te zijn ingegaan stelde mevr. Tiesinga:

"Wij vragen de Minister dringend deze voornemens te heroverwegen en ook in het algemeen wat meer affectie te tonen voor deze monumenten van geschiedenis en kunst. De Raad van State moest haar nog onlangs op de vingers tikken wegens strijd met de algemene beginselen van

behoorlijk bestuur voor het intrekken van een subsidie aan de Stichting Vrienden der Geldersche Kasteelen. In antwoord op onze vraag 124 zegt de Minister dat ze een Nationale Stichting voor de toekomst niet uitsluit maar dat ze de verzelfstandiging van de kastelen en ruïnes daarop niet wil laten wachten. Ze kunnen immers altijd nog toetreden tot een dergelijke organisatie. Dat vinden wij nu juist de omgekeerde weg. Dat is pennywise, maar pound foolish. Wij denken dat als de rijksoverheid haar kastelenbeheer wil privatiseren het in het belang van het erfgoed is dat dit als een geheel gebeurt in een organisatie à la de National Trust in het Verenigd Koninkrijk of in een Vereniging van Cultuurmonumenten naar analogie van de Vereniging van Natuurmonumenten. Waarin naast de Hollandse kastelen ook in overleg met de beheerders, andere kastelen in Nederland voor beheer en behoud zouden kunnen worden ondergebracht.

In antwoord op vraag 125 spreekt de Minister haar twijfel uit over de kwetsbaarheid. Zij moet echter wel bedenken dat er hier sprake is van selfsupporting objecten, zoals het Mulderslot, maar dat voor anderen, zoals de ruïnes, het verkrijgen van een sluitende begroting een tour de force is. Beheer in één hand verdient ook daarom de voorkeur omdat alleen op die wijze de "sterken" de "zwakkeren" kunnen dragen, waardoor het beheer van de ruïnes met minder potentie wordt gewaarborgd.

Wij pleiten voor meer ruimte om deze optie met alle betrokken kastelenbeherende organisaties nader te onderzoeken. Haastige speed is zelden goed.

Is de Minister zich er overigens van bewust dat zij op grond van de tekst van wetsvoorstel 22771 Verzelfstandiging van de rijksmuseale diensten, dat een bijlage bevat met een overzicht van de 21 te verzelfstandigen rijksmuseale diensten, slechts de Rijksdienst kan verzelfstandigen en niet elk van de kastelen en ruïnes die er deel van uitmaken?"

Minister d'Ancona: *Ik houd het wel even op.*

Toen op 22 juni j.l. de Eerste Kamer debatteerde over het wetsontwerp Verzelfstandiging rijksmuseale diensten, kwam mevr. Tiesinga op de Rijksdienst Kastelenbeheer terug. Zij betoogde:

"Blijf ik nog zitten, en dat is toch een schaduw op het wetsvoorstel van vandaag die wij nog even moeten wegpoetsen, met het kastelenbeheer. Een van de vijf rijksmuseale instellingen die krachtens dit wetsvoorstel wordt verzelfstandigd is de Rijksdienst Kastelenbeheer.

En over de wijze van verzelfstandiging daarvan verschillen de minister en de Kamer van inzicht. Tijdens de behandeling van de WVC-begroting op 6 april j.l. heb ik al de vraag gesteld of het wijs was deze dienst, niet zoals het wetsvoorstel aan geeft, als geheel te verzelfstandigen, maar over te doen aan de gemeenten waar ze in liggen of aan private instellingen in de vorm van een stichting of naamloze vennootschap. De acht kastelen en ruïnes in kwestie geven tezamen een beeld van de ontwikkeling van het verschijnsel "kasteel" in de context van het Graafschap Holland en vormen daardoor een samenhangende historische erfenis. Bovendien werden deze objecten vanuit een oogpunt van een monumentenzorg verantwoord beheer in 1972 door het ministerie van CRM in één verband, de RKB, ondergebracht, omdat deze beschermde monumenten van vooral Hollandse geschiedenis vanuit één visie worden beheerd en in stand gehouden. Niet alleen vanwege deze samenhangen, maar ook omwille van de exploitatie – immers de "sterkeren" ondersteunen de "zwakkeren" – dienen zij naar onze mening in één

hand te blijven.

Daarom verzoek ik, ook na overleg met de voorzitter van de vaste Kamercommissie aan de overzijde, de minister de beslissing uit te stellen en ruimte te laten om in nauw overleg met het veld nieuwe initiatieven te onderzoeken, zoals het voorstel tot oprichting van een Vereniging van Cultuurmonumenten van de Stichting NCM en de Stichting Open Monumentendag maar wellicht ook de mogelijkheid tot oprichting van een Hollandse Kastelen Stichting naar het voorbeeld van die in andere provincies. Dat het deze Kamer ernst is, moge blijken uit het feit dat wij bereid zijn op dit punt een kamerbrede uitspraak te doen. Met belangstelling wachten wij de reactie van de Minister af."

De minister bleek niet bereid aan het verzoek van mevr. Tiesinga tegemoet te komen, wat tot gevolg had, dat mevr. Tiesinga de volgende motie, ondersteund door PVDA, CDA, VVD, Groen Links, SGP, RPF en GPV, indiende:

"De Kamer, gehoord de beraadslaging; vaststellend dat, op basis van dit wetsvoorstel, de Rijksdienst Kastelenbeheer (RKB) waarin een achttal kastelen en ruïnes zijn ondergebracht, een van de 21 rijksmuseumse instellingen is die per 1 januari 1995 worden verzelfstandigd; ervan kennisgenomen hebbend, dat WVC deze dienst niet, zoals de Rijksarchiefdienst en de Rijksdiensten voor de Monumentenzorg en die voor het Bodemonderzoek, als geheel wil verzelfstandigen maar voornemens is het rijkskastelenbezit in delen over te doen aan de gemeenten waarin zij liggen of aan private instellingen in de vorm van een stichting of een naamloze vennootschap; overwegende, dat deze kastelen samen een beeld geven van het verschijnsel "kasteel" in de context van het Graafschap Holland en daardoor een samenhangende en historische erfenis vormen; overwegende, dat zij vanuit een oogpunt van monumentenzorg verantwoord beheer in 1972 door het ministerie van CRM in één verband zijn ondergebracht, de RKB, omdat het van historisch belang is dat deze beschermde monumenten van vooral Hollandse geschiedenis vanuit één visie worden beheerd en in stand gehouden; tenslotte overwegende, dat het beheer ervan niet allen vanwege deze samenhangen, maar ook omwille van de exploitatie – de "sterkere" objecten

dragen in deze immers de "zwakkere" – in één hand zou moeten blijven; stelt vast, dat de verzelfstandiging van de RKB als geheel op basis van het onderhavige wetsvoorstel de instemming van deze Kamer heeft, maar de verzelfstandiging in delen op voorhand niet; verzoekt de minister de beslissing daartoe uit te stellen en ruimte te laten om in nauw overleg met het veld nieuwe initiatieven te onderzoeken, zoals bijvoorbeeld het voorstel tot oprichting van een Vereniging van Cultuurmonumenten zoals wordt voorgesteld door de Stichting Nationaal Monumenten Contact (NCM) en de Stichting Open Monumenten Dag, maar wellicht ook de mogelijkheid tot oprichting van een Hollandse Kastelen Stichting naar het voorbeeld van die in de andere provincies, en gaat over tot de orde van de dag".

De minister verklaarde zich bereid uitvoering aan deze motie te geven – zij kon ook moeilijk anders doen, omdat de motie "Kamerbreed" was ondersteund – maar Het Rijksmuseum Gevangenpoort te 't-Gravenhage zou niet bij het onderzoek kunnen worden betrokken, omdat de onderhandelingsmet de gemeente 's-Gravenhage over de overdracht van dit rijksmonument al in een te ver gevorderd stadium zouden zijn.

Bovendien was De Gevangenpoort, zoals de minister nadien schriftelijk aan de Eerste Kamer berichtte, geen kasteel. Beide argumenten maakten op de Eerste Kamer geen indruk en de motie werd aanvaard. "Indien de minister op korte termijn het beheer van De Gevangenpoort aan de gemeente 's-Gravenhage wenst over te dragen, dient zij daarover overleg te voeren met de Tweede Kamer, die eerder niet op de hoogte was gebracht van het voornemen de Rijksdienst Kastelenbeheer in delen te verzelfstandigen", aldus mevr. Tiesinga.

En zo ziet het er naar uit, dat De Gevangenpoort na 120 jaar weer eens ter sprake komt in de Tweede Kamer der Staten-Generaal. Op 26 november 1873 n.l. discussieerde de Kamer over de vraag, of De Gevangenpoort, waarvan bij Koninklijk Besluit van 4 februari 1853 was bepaald, dat het "met de gebouwen daartoe behorende, zal worden overgedragen aan het Departement van Binnenlandsche Zaken om door hetzelfde als historisch gedenkteken te worden beheerd en onderhouden", gesloopt zou moeten worden. Met 43 tegen 21 stemmen sprak de Kamer zich toen uit voor het voorstel van minister J.H. Geertsema

daartoe niet over te gaan. "Uit de monumentale geschiedenis van een land mag men evenmin als uit de geschreven historie, een bladzijde scheuren omdat er soms iets opstaat wat niet mooi is", zo werd door de tegenstanders van sloop betoogd. En bij de spotprent, die in 1873 in de Nederlandse Spectator verscheen, luidde de tekst: "Wanneer een volk zijn geschiedkundige gedenktekenen minacht, komt het er licht toe zijne geschiedenis te vergeten en dan zou het gevaar loopen zijn recht op zelfstandig bestaan te verliezen".

Naar mijn mening wordt hier de kern genoemd, wanneer wij het hebben over de rijksmonumenten, die door de Rijksdienst Kastelenbeheer worden beheerd.

Het gaat in ieder geval bij zowel De Gevangenpoort, als bij het Muider slot, Loevestein, en Bredode om geschiedkundige gedenktekenen, die de herinnering levend houden aan onze nationale geschiedenis. Zij zijn geen gedenktekenen van de geschiedenis van de gemeenten 's-Gravenhage, Muiden, Brakel of Santpoort. Terecht dan ook zorgde tot nu toe de rijkssoevereïteit voor deze gedenktekenen en naar mijn mening zou dat ook zo moeten blijven. Maar als dat werkelijk niet meer "van deze tijd is", laat dan één organisatie verantwoordelijk zijn voor hun beheer, opdat het zijn van gedenktekenen van onze nationale geschiedenis niet uit het oog wordt verloren.

En tenslotte: De Gevangenpoort geen kasteel? De Gevangenpoort is de enige van de zes buitenpoorten van het Binnenhofcomplex, die nog bestaat. Een poort is m.i. een essentieel onderdeel van een kasteel(complex). Ik kan mij geen verdedigingswerk voorstellen zonder een toegangspoort. Graag zou ik de mening van meer terzake kundigen over de opvatting van de minister, dat De Gevangenpoort geen kasteel is, vernemen. Het zou interessanter en vruchtbaarder zijn energie en geld te besteden aan het tot stand brengen van een goede, wetenschappelijke publicatie over de geschiedenis van De Gevangenpoort dan te discussiëren over de vraag welke instantie dit monument moet beheren. Niettemin zien wij de eventuele discussie met de Tweede Kamer over de overdracht van het beheer van De Gevangenpoort aan de gemeente 's-Gravenhage met belangstelling tegemoet.

mr G.W. van Herwaarden,
juli 1993

ARCHEOLOGIE

Stad van Traianus

Nijmegen is verreweg de belangrijkste Nederlandse vindplaats voor de Romeinse tijd, dat weet zo langzamerhand iedereen. Minder bekend is dat er maar liefst drie onderzoeksgroepen in drie verschillende stadsdelen werkzaam zijn. De Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek (ROB) onderzoekt vanaf 1958 de militaire sporen in de stad, onder leiding van provinciaal-archeologen. Dat waren achtereenvolgens J.E. Bogaers, die later hoogleraar archeologie in Nijmegen werd, J.H.F. Bloemers, thans hoogleraar prehistorie in Amsterdam, en W.J.H. Willems, de huidige directeur van de ROB en buitengewoon hoogleraar Romeinse archeologie in Leiden. Bogaers zette zijn onderzoek met de vakgroep provinciaal-Romeinse archeologie van de Katholieke Universiteit Nijmegen (KUN) ten westen van de Huygensweg voort, een demarcatie die dwars door Nijmegen loopt. De vakgroep werkt daar na Bogaers' emeritaat nog steeds, onder leiding van universitair medewerker J.K. Haalebos. Een derde onderzoeksgroep wordt gevormd door de gemeentelijke archeologische dienst onder J.R.A.M. Thijssen. Nadat in de jaren tachtig door de ROB grootschalig onderzoek naar middeleeuws Nijmegen was gedaan, richtte Thijssen zich in 1987 op stadskernonderzoek, dat in Nijmegen nu eenmaal een grote Romeinse component heeft. De rollen zijn thans in goed overleg zo verdeeld dat Willems voor de ROB het Romeinse militaire complex op de Kopsse Hof onderzoekt, de KUN zich toelegt op het terrein van het voormalige Canisiuscollege, waar belangrijke sporen van de burgerlijke nederzetting zijn aangetoond, en de stadsarcheoloog de integrale verantwoordelijkheid heeft voor het oudheidkundig beleid in de hele stad. Terwijl er al vanaf de 17de eeuw archeologisch onderzoek wordt verricht naar de Romeinse militaire resten, vinden er pas sinds 1990 voor het eerst grote opgravingen van de burgerlijke nederzetting. In omvang en bewonersaantal moet *Ulpia Noviomagus*, zoals de Romeinen Nijmegen noemden, de grootste stad van Nederland zijn ge-

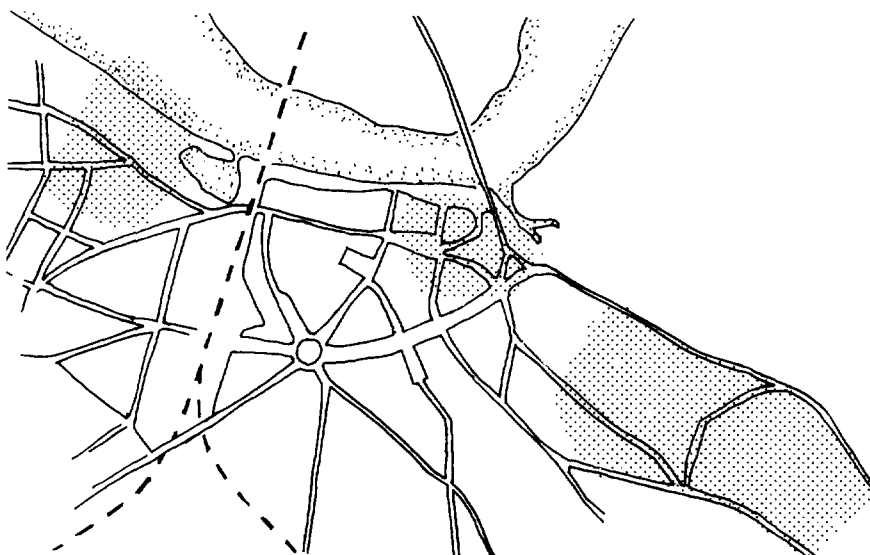
Afb. 2. Gereconstrueerde plattegrond Gallo-Romeinse tempels Nijmegen-West (M. Daniëls, 1920-1921).

weest. Delen daarvan, waaronder een tweetal tempels, werden al in de jaren twintig gelokaliseerd maar zonder voorafgaand onderzoek overboud. Nu stadsvernieuwing en sanering weer mogelijkheden tot onderzoek bieden, is de Nijmeegse gemeentelijk archeoloog in 1990 een project gestart dat zeker tot 1996 zal duren. In het hele stadsdeel Nijmegen-West heeft de gemeentelijke archeoloog gelegenheid opgravingen te verrichten. Daarbij werden in grote bouwputten onder meer de resten van badhuizen, heiligdommen (die anders van opzet, plaats en conservering bleken dan uit waarnemingen in de jaren twintig was afgeleid), grachten en zelfs belangrijke houtcomplexen uit de Romeinse periode gedocumenteerd. Museum Kam houdt de bezoeker tussentijds op de hoogte van de stadsarcheologische bevindingen: een kleine expositie toont wat in de laatste drie jaar is opgegraven en doet verslag van de

stand van zaken van het onderzoek. Tekeningen documenteren de opgraving van twee Gallo-Romeinse tempels, een badgebouw en een pottenbakkerij, en geven zicht op de indeling van het Romeinse stadsgebied en de begrenzing van de stad. De vondsten zijn nooit eerder tentoongesteld: er is een voor Nederland uiterst zeldzaam bronzen beeldje van *Venus* te zien, fraai bronzen vaatwerk en veel gereedschap en afval dat duidt op ambachtelijke activiteiten in de stad, waaronder pottenbakkersgereedschap en voorwerpen die gebruikt zijn bij het bewerken van metaal, leer en bot.

De opgravingen die de universiteit in de jaren 1987-1989 uitvoerde op het terrein van het voormalige Canisiuscollege, in Nijmegen Oost, zijn onlangs voor een breder publiek toegankelijk gemaakt in een handzaam boekje. In 1987 kwam midden op de Hunerberg op een terrein achter Museum Kam, na de sloop van het Canisiuscollege, een groot stenen gebouw te voorschijn. Dit bleek een met de Romeinse legerplaats verbonden *horreum* (magazijn) of *mansio* (een soort hotel) te zijn, met daaromheen houten gebouwen en afvalkuilen. Later werden op het enorme terrein ook nog een pottenbakkersoven, muurschilderingen en stukken van kalkstenen monumenten gevonden. De opgravingen op het terrein gaan nog geruime tijd door, alvorens in 1995 het laatste woningcomplex zal worden opgeleverd.

Tentoonstelling: 'Stad van Traianus; opgravingen in Nijmegen-West 1990-1992', t/m 31 oktober, Provinciaal Museum G.M. Kam, Museum Kamstraat 45, Nijmegen, 080-22 06 19; di-vr 10-17, za-zo 13-17 uur. Toegankelijke informatie: J.E. Bogaers, J.K. Haalebos e.a., 'Opgravingen op het terrein van het voormalige Canisiuscollege 1987-1989' (gebundelde overdrukken), op het opgravingen zelf f 10; f 12,50 via Postbank 187461 t.n.v. J.K. Haalebos, Nijmegen, o.v.v. 'Verslag CC'. Voortreffelijk algemeen overzicht maar helaas uitverkocht: W.J.H. Willems, 'Romeins Nijmegen: vier eeuwen stad en centrum aan de Waal', 1990. De gemeente geeft periodiek infokranten uit: 'Ulpia Noviomagus - gemeentelijke archeologisch onderzoek in Nijmegen-West' (1, maart 1992; 2 juni 1992; 3 april 1993), te verkrijgen bij de stadsarcheoloog, 080-29 27 30.

Afb. 1. Overzicht Nijmegen in de Romeinse tijd. Van links naar rechts: Nijmegen-West/Ulpia Noviomagus, Oppidum Batavorum en het Kops Plateau/Hunerberg met het Canisiuscollege (uit: Ulpia Noviomagus 1, 1992).

Archeologisch Europa

Ook op archeologisch gebied lijken zich de contouren af te tekenen van een Europese beweging. De professionele archeologen kunnen zich althans sinds kort organiseren in de vorig jaar opgerichte *European Association of Archaeologists*. Het particuliere veld van Europese archeologische en erfgoedverenigingen kunnen sinds 1989 terecht bij het *European FORUM of Heritage Associations* ('Europees FORUM van archeologische, bouw- en cultuurhistorische verenigingen'). Diens eerste voorzitter, Henry Cleere, president van de *Council for British Archaeology*, werd dit voorjaar opgevolgd door Riemer Knoop, hoofd van het Archeologisch Informatie Centrum. Veel ouder dan FORUM is Europa Nostra (1963), dat samen met zijn fusie-partner het Internationaal Kasteleninstituut IBI (1949), voorvechter van het Europees bouwkundig en ecologisch erfgoed wil zijn. Alle drie de organisaties willen vooral internationale koepels zijn. Bij FORUM zijn 26 organisaties met in totaal 150.000 leden aangesloten; Europa Nostra telt 300 organisaties, 200 *supporting bodies*, en een duizendtal individuele leden. Beide koepels willen complete sectoren vertegenwoordigen en onderling laten communiceren. Hoofddoel van externe communicatie is de verhoging van het algemeen draagvlak voor het behoud en de bescherming van het archeologisch en bouwhistorisch erfgoed, en de vorming van een kritische gesprekspartner van en tegenkracht tegen internationale overheden zoals de EG en Raad van Europa. De achtergronden, doelstellingen en programma's van de drie genoemde organisaties lopen in detail overigens nogal uiteen. De begin vorig jaar door de Raad van Europa aangenomen Herziene Conventie voor de bescherming van het archeologisch erfgoed en de daarbij behorende resoluties lijken resultaat te krijgen. Voor 1994 staat althans een internationale campagne, het *European Archaeological Plan* in de stijgers, dat voorziet in een serie wetenschappelijke congressen én publieksmanifestaties rond het thema 'de Europese Bronstijd'. Dat is een politiek 'veilige' periode, waar bovendien alle Europese landen, naties en regio's aan mee kunnen doen. Ook moet er een populair-wetenschappelijke uitgave komen rond de archeologie en bouwhistorie van Europese steden. ROB-medewerker H. Sarfatij's *Verborgene steden, stadsarcheologie in Nederland* (Meulenhoff, 1990) levert de analogie. Daarnaast lijkt er een 'netwerk' van Romeinse amfitheaters in de maak, en een Europees lexicon van archeologische termen en begrippen.

European Association of Archaeologists, secretariaat: c/o Olivind Lunde, Riksantikvaren, Antershus Festning, 0015 Oslo 1, Noorwegen; European FORUM of Heritage Associations, secretariaat: Gruppi Archeologici del Veneto, 7 via Paolo Rolli, 35125 Padua, Italië; Europa Nostra/IBI, secretariaat Lange Voorhout 35, 2514 EC Den Haag.

Klooster Vrouwenpolder

Bij een korte noodopgraving in maart van dit jaar werden in het Zeeuwse Vrouwenpolder de fundamenteën ontdekt van een groot middeleeuws platelandsklooster. Het onderzoek dat de Rijksdienst

economie geleidelijk plaats voor geldeconomie. Veel innovaties hebben ook het aanzien van het Brabantse platteland veranderd en het dagelijks leven van de bewoners sterk beïnvloed. De introductie van de 'industriële' gebakken dakpan bracht bijvoorbeeld de behoefte aan een zwaardere dakconstructie en een goed georganiseerd transport van de pannen met zich mee, terwijl de vraag naar geavanceerd gebruiksaardewerk leidde tot de vestiging van gespecialiseerde werkplaatsen, met snelle draaischijf en heteluchtovens. In het kersverse museum wordt het proces van culturele verandering belicht aan de hand van archeologische vondsten uit Halder. In het buurtschap Halder, tussen Vught en Sint-Michielsgestel, zijn door amateurarcheologen resten van een Romeinse nederzetting aangetroffen, waaronder een pottenbakkersoven, twee kleikuiten en een zestel waterputten. De vondsten uit deze noodopgravingen, waaronder een grote hoeveelheid lokaal vervaardigd aardewerk en *terra sigillata* uit Frankrijk en Duitsland, hebben nu permanent een plaats gekregen in het museum. Te zien zijn onder meer Romeinse munten en sieraden, veel gebruiksaardewerk en misbakels uit de Halderse pottenbakkersoven, Romeins glaswerk en een geloftesteen uit het dorp Ruimel gewijd aan Hercules Magusanus. Daarnaast heeft het museum een aantal maquettes en reconstructies in huis die het proces van romanisering concreet moeten maken. Getoond worden een maquette van de inheems-Romeinse villa bij Hoogeloon, die in de tweede eeuw na Chr. in de plaats kwam van een inheemse boerderij uit de IJzertijd; twee reconstructies van Romeinse heteluchtovens; een model van een prehistorische *kuiloven*, en een reconstructie op ware grootte van een dubbelwandige waterput uit Halder. Als *hands-on*-installatie kunnen de bezoekers zelf de put afbreken en weer opbouwen. De pottenbakkersovens vormen de grootste attractie. Die uit Halder is weer opgebouwd met het materiaal dat is opgegraven, en ook is er een volledig gereconstrueerd exemplaar. De Halderse pottenbakkersoven is een goed voorbeeld van de technische nieuwigheden die de Romeinen introduceerden: het model van de *kuiloven* waarin in de pre-Romeinse tijd gebruiksaardewerk voor keuken en boerderij werd gebakken dient als vergelijkingsmateriaal. In het museum is ook nog een heuse Romeinse pottenbakkerswerkplaats en een reconstructie van een graf uit Esch. Fotocollages geven een impressie van vindplaatsen rond Halder, zoals Empel, Vught, Ruimel, Hoogeloon en Esch. Aan de hand van de opgravingen in Halder zelf wordt uitgelegd hoe archeologisch onderzoek in het werk gaat.

Oudheidkundig Museum Sint-Michielsgestel, vanaf 29 juni, Theerestraat 42, Sint-Michielsgestel, 04105-1 79 03; di 9-12, do 13.30-16.30 uur en elke eerste za van de maand 13-16 uur. Int.: Stichting Oudheidkundig Museum Sint-Michielsgestel, 04105-1 46 04.

Materiële cultuur in Kampen

Met een tentoonstelling, een boek en een symposium besteedt Kampen aandacht aan zijn materiële cultuur uit de periode 1450-1800. Multidisciplinair onderzoek naar het hebben en houden van de Kampenaar vormde hiertoe de aanzet. Bij gebrek aan boedelinventarissen in de archieven van Kampen zijn testamenten en andere schriftelijke bronnen gebruikt, naast objecten uit het gemeentelijk museum en archeologische vondsten. Met

voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek (ROB) samen met de stadsarchivaris van Veere en leden van de lokale archeologische werkgroep uitvoerde, was nodig vanwege de aanleg van een parkeerterrein achter de NH-kerk aan de Fort den Haakweg in Vrouwenpolder. De archeologen troffen aanvankelijk de fundamenteën aan van een L-vormig gebouw, bestaande uit een 30 meter lang kerkgebouw met daartegenaan een vierkant woonkwartier van 20 bij 20 meter. Later konden ook de funderingen van een kloostergang en van het enorme koor van de kerk worden getraceerd. Van het woongebouw waren ook de kelders, uitgevoerd met een tongewelf, bewaard, evenals van de kapel, waarvan de vloer uit plavuizen bestond. Naast aardewerk, glas, wat munten en een pijpaarden heiligenbeeld zijn er door de archeologen in en rond de fundamenteën van het klooster vooral veel voedselresten gevonden, waaronder enorme hoeveelheden 15de-eeuwse mossel- en oesterschelpen. De stad Vrouwenpolder ontleent haar naam overigens niet aan het nu gevonden klooster, maar aan een kapel die in 1314 in het toen net bedijkte poldergebied was gesticht en later een zelfstandige parochiekerk van Onze Lieve Vrouwe werd. Onduidelijk is of in de nu gevonden resten ook de 14de-eeuwse voorganger schuilt.

Uit archiefonderzoek in Veere is bekend dat het klooster niet langer dan een eeuw heeft gefunctioneerd. Het was in 1452 gesticht door de kanunniken van St. Agustinus die eerder het klooster van het Heilig Graf te Arnhemuiden bewoonden, vanwaar ze echter wegens overstromingsgevaar waren weggetrokken. Honderd jaar later was het klooster door de algemene economische en religieuze malaise al niet meer rendabel, ondanks een spectaculair mirakel dat kort na de bouw van de eerste kerk plaatsvond. Het schilderij van Onze Lieve Vrouwe in den Polder in de kerk zou al in de 14de eeuw waarachtige tranen hebben gestort, waardoor het klooster tevens een belangrijk bedevaartsoord was. Na het vertrek van de drie laatste kloosterlingen, in 1552, die zich met een lijfrente van Maximiliaan van Bourgondië in Delft terugtrokken, raakte het klooster in verval. Met het dorp werd het klooster in 1573 door Spaanse troepen volledig verwoest. In de volksmond leefde de herinnering echter voort: het weiland bleef altijd als 'het Klôôster' bekend staan.

De gemeentelijke archiefdienst van Veere bereidt met de Zeeuwse provinciaal-archeoloog een brochure over het complex voor. Inlichtingen: archief Veere, 01181-12 53 (P. Blom). Literatuur: 'Onze Lieve Vrouwe van de Polder' door K.J. Derks S.J., 1947.

Romanisering in Sint-Michielsgestel

Nederland is een archeologisch museum rijker. Eind juni stelde het nieuwe Oudheidkundig Museum in Sint-Michielsgestel, onder de rook van Den Bosch, zijn zalen met Romeinse vondsten uit de provincie Brabant open voor publiek. Het museum, ondergebracht in twee kapellen van het voormalige monumentale Instituut voor Doven, biedt de bezoeker een kennismaking met de romanisering van het Brabantse platteland. Bijzondere aandacht gaat daarbij uit naar de archeologie van het stroomgebied van de rivier de Dommel. De komst van de Romeinen in het zuiden van het land bracht enorme veranderingen met zich mee. Zo ontstonden de eerste stedelijke nederzettingen, en maakte een op ruilhandel gebaseerde

name het materiaal uit opgravingen zorgt ervoor dat gewone, dagelijkse gebruiksvoorwerpen voor het voetlicht komen, waardoor het leven van de rijke, maar vooral ook dat van de arme Kampenaren reliëf krijgt.

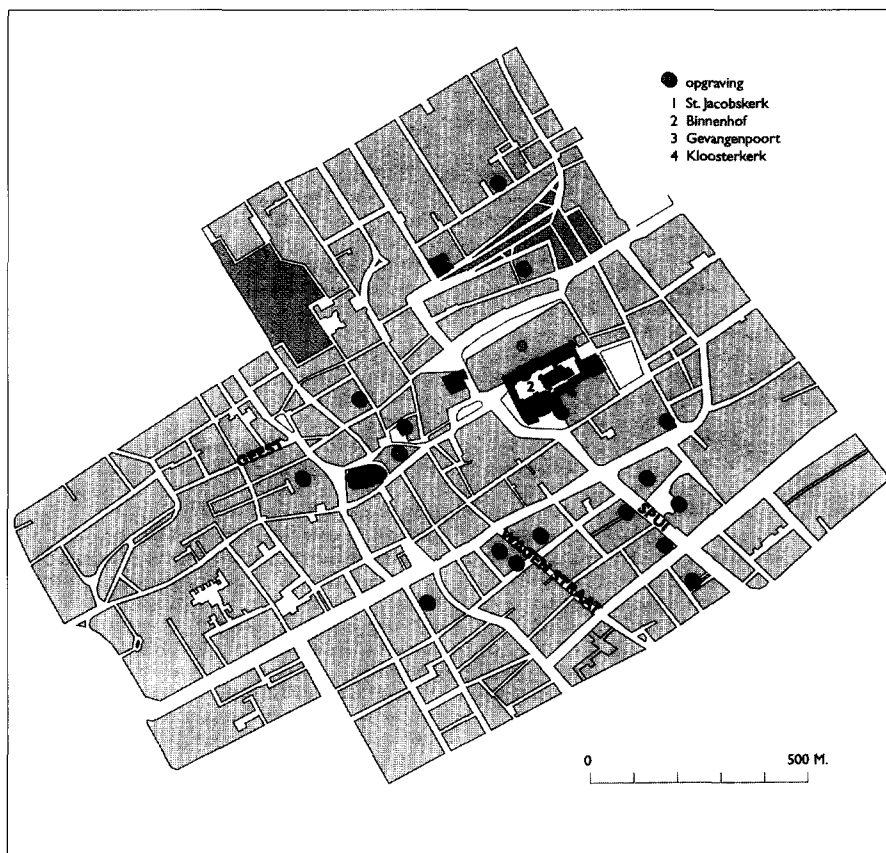
De tentoonstelling is thematisch ingericht. Belicht worden aspecten als woninginrichting, leefgewoonten, lichaamsverzorging, en eet- en kledcultuur van de vroege Kampenaren. Zo is te constateren dat het meubilair een trend van sober naar rijk volgt, en dat meubels tot de 17de eeuw over het algemeen multifunctioneel waren. Tevens wordt aandacht besteed aan de veranderingen in vorm en functie van bepaalde meubelstukken en gebruiksvoorwerpen. De ontwikkeling van kruk tot zetel en die van olielamp en kandelaar tot luxueuze lichtkroon zijn daar voorbeelden van. Archeologische vondsten spelen hierbij een belangrijke rol. Zo blijkt in tegenstelling tot de kandelaar, die vaak in schriftelijke bronnen wordt vermeld, de olielamp alleen bekend te zijn van opgravingen. Dat het museum in een eeuwenoud pand is gevestigd kwam goed uit: de nog in oorspronkelijke staat verkerende 17de-eeuwse keuken werd van haar kantoorvermomming ontdaan, en er werden tafels gedekt: één uit de 16de en één uit de 17de eeuw. De verschillen illustreren de veranderingen die de eetcultuur in de tussenliggende periode onderging, waarin onder andere de vork zijn intrede deed. Ook het merendeel van het keukengerei is alleen van archeologische vondsten bekend, aangezien potten en pannen nu eenmaal niet in testamenten of andere schriftelijke bronnen werden vermeld. Met behulp van vondsten als spinklossjes, stofresten en knopen, en ook schriftelijke bronnen en afbeeldingen op schilderijen, konden kledingstukken uit de 16de en 17de eeuw worden gereconstrueerd. Uit later tijd zijn nog voldoende originele kledingstukken bewaard gebleven. Het boek dat de tentoonstelling vergezelt is een overdruk uit het eerste deel van een verzamelwerk over de geschiedenis van de stad. Naast de materiële cultuur komt hierin tevens de ontwikkeling van het stadsbeeld aan bod, de inrichting van het stadsbestuur en de kerkelijke geschiedenis. In september zal er ook nog een symposium worden gehouden over dit onderwerp.

'Wooncultuur van een stad. Materiële cultuur van Kampenaren 1450 - 1800', t/m 25 september 1993, Stedelijk Museum Kampen, Oudestraat 158, Kampen, 05202 - 1 73 61; di-za 11-17, zo 13-17 uur. Begeleidend boekje ca. f. 15, verkrijgbaar in het museum. H.J.J. Lenterink (red.), 'Geschiedenis van Kampen I: maar het is hier te Kampen' (uitgave Stichting IJsselacademie), ISBN 06-6697-065-0, f. 49,95. Symposium 'Materiële cultuur', 18 september 1993, Stadsgehoorzaal, Burgwal 82, Kampen. Inlichtingen: Stedelijk Museum Kampen.

Middeleeuws Den Haag

Een publieksboek, een tentoonstelling en een permanent rondleidingscircuit op een opgraving, dat is het totaalproduct dat archeologisch Den Haag deze zomer presenteert.

In de serie 'De archeologie van Den Haag', waarin een breed publiek een chronologische presentatie wordt gegeven van de ontwikkeling van Den Haag vanaf de prehistorie tot de Nieuwe Tijd, is dit voorjaar het derde en laatste deel verschenen, dat de middeleeuwen tot onderwerp heeft. Free-lance archeologisch publicisten Arnold Carmiggelt en Evert van Ginkel voltooiën daarmee een opmerkelijke *tour de force*. Het hoogstandje waar wij

Afb. 3. Opgravingsplaatsen binnenstad Den Haag (uit: A. Carmiggelt en E. van Ginkel, *De archeologie van Den Haag*, deel 3).

op doelen bestaat eruit dat het verhaal in de drie deeltjes (prehistorie, Romeinse tijd en middeleeuwen) doorlopend verteld wordt zonder belerend of al te geconstrueerd te zijn, gebaseerd is op in omvang en resultaat bescheiden onderzoek -het archeologisch bestand in de hofstad is nu eenmaal niet bijzonder spectaculair- en een zelden aange troffen mix vormt van informatie over Haagse details en eigen opgravingen met algemene inzichten die van elders komen. Het 'verhaal' in het middeleeuwse boekje is eigenlijk een vierluik. Na twee hoofdstukken over de vroege middeleeuwen (500-1000 na Chr.) en de ontstaansfase van het kleine dorpje bij het grafelijke hof tot ca. 1300, zoemen de auteurs in op vers archeologisch onderzoek rond het Binnenhof en het Spui, waar de groei van de vroege stad zich vooral recent in geïsoleerde sporen heeft laten vervolgen. Het boekje sluit met een hoofdstuk over wat tot voor kort het stiefkind van de stadsarcheologie was, de periode na 1500. Wat dat betreft heeft Den Haag bijzonder veel te bieden dat onontbeerlijk is voor een beter begrip van de moderne stad. De Nieuwe Tijd is overigens niet alleen archeologisch te onderzoeken, maar vanuit een veelheid van disciplines: archieven, topografie, cartografie en kerkgeschiedenis. Juist de combinatie met primaire bronnen die de archeologie levert maakt de post-middeleeuwse geschiedenis ook voor een breed publiek buitengewoon boeiend. De gang van zaken in vele andere steden waar gemeentelijke archeologen werkzaam zijn leert dat de toekomst bij uitstek in deze hoek te vinden is. Zoals in Den Haag gebruikelijk, is het boekje zeer leesbaar en uitzonderlijk rijk geïllustreerd. De mooiste en leukste vondsten uit het boekje zijn tot volgende zomer nog te bewonderen in het

Haags Historisch Museum, waar in een grote vitrine al het middeleeuwse materiaal, voorzien van tekst en uitleg ligt uitgestald. Het museum wil uiteindelijk een volwaardige archeologische presentatie verzorgen in een grote ruimte die zal vrij komen door overkapping van de binnenplaats. De gemeentelijke archeologische dienst gunt het publiek ook nog een kijkje in archeologische keukens. Iedereen, kampeerder of niet, is elke donderdag van de week welkom op de opgraving die nu in volle gang is op het terrein van de camping Ockenburgh. Daar graven Haagse archeologen naar een militaire Romeinse nederzetting uit de periode 150-250 na Chr. De resten van dit Romeinse dorp, na gedeeltelijke opgraving begin deze eeuw weer toegedekt, worden nu ernstig bedreigd door de geplande modernisering van het campingcomplex. De opgraving zal zeker tot in het najaar duren. Geschat wordt dat er daarna nog voor vier à vijf jaar werk is. In de receptieruimte van de camping zijn wat vondsten en een informatiepaneel met foto's te zien. Elke week verzorgt archeoloog A. Waasdorp op donderdag een rondleiding over het terrein met uitleg van wat er te zien is en hoe sporen in het zand archeologische informatie opleveren.

'De archeologie van Den Haag, deel 3: de middeleeuwen' (VOM-reeks 1993-1) door Evert van Ginkel en Arnold Carmiggelt, onder redactie van V.C.L. Kersting; ISBN 90-73166-16-0; 52 pp's, 69 afb., f. 18,- (bij Gemeentelijk Informatiecentrum en Haags Historisch Museum). Presentatie middeleeuwse vondsten Den Haag, Haags Historisch Museum, Korte Vijverberg 7, Den Haag, 070-364 69 40; di-vr 11-17, za-zo 12-17 uur. Rondleiding opgraving Ockenburgh elke do, 15 uur, Camping Ockenburgh, Wijnjaaleweg, Den Haag.

Mededelingen en berichten

Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond

Landelijke vereniging tot bevordering der kennis van archieven, musea, archeologie, architectuur- en stedenbouwschiedenis en monumentenzorg, opgericht in 1899.

Beschermvrouwe:

H.K.H. Prinses Juliana

Bureau:

Mevr. drs. M.E. de Haas
Achter St. Pieter 21
3512 HR Utrecht
tel. 030-321756

Dagelijks Bestuur:

G. Heuff, voorzitter,
Drs. J.F. van Regteren Altena, vice-voorzitter,
Ir. W.B.J. Polman, secretaris
E.G.M. van Zijl RA, penningmeester

NOTULEN ALGEMENE LEDENVERGADERING 27 MAART 1993 IN DE SOCIETEIT DE WITTE IN DEN HAAG

De presentielijst is door 73 leden getekend.

Namens het bestuur zijn aanwezig: J.F. van Regteren Altena (vice-voorz), W.B.J. Polman, (secr) E.G.M. van Zijl, (penn) A.J.J. Mekking en mevr. A. Mazzola. De overige bestuursleden hebben bericht van verhindering gestuurd. Van de leden is een bericht van verhindering binnengekomen van mevr. E. Bosch-van de Kolk en G.D. van der Heide.

1. Opening

De dag- voorzitter, drs J.F. van Regteren Altena, opent de vergadering en vraagt een moment stilte om de overledenen te herdenken. In het afgelopen jaar zijn ons overleden: P.J.G. Vos, J. Das, W. Bontkes, Mw. Buschkes-Dijkgraaf, P.C.E. Sprangers, A.P.H. de Vries, H.W. Warreman, A.J. van Dissel, E.W. Berg van Middelburgh.

2. Ingekomen stukken en mededelingen

Mevr. de Haas deelt de berichten van verhindering mede.
Er zijn geen ingekomen stukken.

3. Notulen ledenvergadering Haarlem 20/6/1992

Omdat op het laatste moment bleek dat het Bulletin met daarin de notulen te laat zal verschijnen, waren voor de vergadering copieën uitgereikt. De voorzitter vraagt of men accoord kan gaan met de behandeling an de notulen, hoewel men ze nu pas onder ogen heeft gehad. De vergadering stemt hiermee in en de notulen worden vervolgens goedgekeurd.-

4. Jaarverslag 1992

Dit verslag is ook ter inzage gelegd bij de start van de dag. Het jaarverslag wordt goedgekeurd. Naar aanleiding van het verslag worden wel enkele opmerkingen gemaakt. De heer Molhuysen vindt het jammer dat de heer Heuff niet aanwezig kan zijn, omdat hij het nieuwe elan van de Bond vertegenwoordigt. Verder vraagt spreker welke standpunten de KNOB inneemt op nationaal- en internationaal gebied tegen alle bedreigingen in

de Monumentenzorg en welke activiteiten ontplooid worden op dit gebied. De voorzitter is het met spreker eens dat actie nodig is, maar de KNOB is een kleine vereniging met een eenmans bureau en een bestuur bestaande uit vrijwilligers en dit geeft zo zijn beperkingen. Het bestuur is momenteel druk doende het elan te vergroten en de Bond weer levenskrachtig te maken. Hierbij vormen op dit ogenblik het Bulletin en de bijeenkomsten het zwaartepunt; voor andere zaken is de capaciteit van de Bond minder toereikend; dit is aanleiding tot een oproep onder de leden om mee te werken aan KNOB-activiteiten. Secretaris Polman voegt hier nog aan toe dat de Bond wel degelijk zich aan het profileren is door het organiseren van dagen zoals de Landschapsdag, de Jaardag (waar de band met de wetenschap weer verstevigd wordt). In de komende tijd zal een evaluatie van de Monumentenwet plaatsvinden. Gestreefd wordt ook naar een grotere samenwerking met andere verenigingen.

5. Financiën

Penningmeester Van Zijl krijgt het woord. Op financieel terrein heeft de KNOB een moeilijke tijd achter de rug. Gelukkig zijn de grootste obstakels uit de weg geruimd doordat er overeenstemming is bereikt met de Walburg Pers: er was een verschil van mening over het bedrag van een ton, maar uiteindelijk hoeven wij maar f 45.000,- te betalen, verspreid over enkele jaren. Penningmeester spreekt zijn dank uit aan de Walburg Pers voor de soepele afhandeling van deze zaak. Voor de jaren 1992 en 1993 zijn goede en sluitende afspraken gemaakt.

Voorts bestond er een forse debiteurenachterstand, doordat vele leden hun contributie niet hadden betaald. Na drie aanmaningen zijn deze personen van de ledenlijst geschrapt.

Ook op de kosten van het Bulletin is bezuinigd door in 1992 twee maal een dubbelnummer uit te brengen. In 1993 zal eenmaal een dubbelnummer verschijnen (1/2).

In 1991 is een verlies geleden van f 56.000,-, hierin zijn ook de kosten van het vertrek van de heer Elsing verwerkt. Het jaar 1992 heeft een positief saldo opgeleverd van f 52.000. Desalniettemin is de reserve van de Bond onacceptabel en zal versterkt moeten worden.

De registeraccountant heeft zich voor 1991 van een oordeel onthouden, maar voor 1992 goedkeuring verleend.

Na de penningmeester krijgt de zaal het woord. De heer Jansen uit zijn tevredenheid dat deze mensen achter de bestuurstafel zitten. De bijdrage van de leden aan de excursies/vergaderingen komt aan de orde. De vergadering gaat accoord met het voorstel van het bestuur om bij deelname aan activiteiten van de KNOB de echtgenotes (n) en andere introducedé's het bedrag van een nietlid te laten betalen.

De heer Molhuysen stelt voor in de vergadering een bedrag vast te stellen als lustrumbijdrage. De voorzitter is in principe eens met het voorstel van een lustrumbijdrage, maar over de hoogte hiervan wil hij graag eerst overleg plegen in het bestuur. De heer Valk vraagt om meer aandacht te besteden aan de verspreiding van de folder. De secretaris antwoordt dat momenteel gewerkt wordt aan een nieuwe folder, maar dat het wachten is op een sponsor. Zodra de folder verschenen is, zal voor een ruime verspreiding gezorgd worden. De heer van Gemmert verzoekt hierbij ook te denken aan de architecten-branche.

Vervolgens is het woord aan de kascommissie in de persoon van de heer van Dorsser Keus. Gezien de oordeelsonthouding van de RA over 1991 heeft de kascommissie zich over deze cijfers gebogen en in orde bevonden. Voor wat betreft 1992 heeft de kascommissie zich geheel aange-

sloten bij de conclusies van de RA. De kascommissie stelt de vergadering voor het bestuur i.c. de penningmeester te dechargeren voor het gevoerde beleid in 1991 en 1992. De vergadering sluit zich aan bij dit voorstel. De voorzitter dankt de penningmeester voor het vele werk dat hij in de afgelopen maanden aan de financiën heeft besteed.

De heer Scheltema heeft twee termijnen deel uitgemaakt van de kascommissie en verlaat nu de kascommissie onder dankzegging voor de nauwgezetheid waarmee hij zijn taak vervuld heeft. In zijn plaats wordt benoemd de heer T.W. Mulder, architect te Leiden. De heer van Dorsser Keus blijft nog een termijn aan.

6. Bestuursmutaties

Er zijn geen tegenkandidaten bij het bestuur binnengekomen, zodat mr. T.N. Schelhaas herbenoemd wordt en ir. C.O. Bouwstra in het bestuur benoemd wordt als opvolger van mevr. ir. A. Mazzola. Voorzitter dankt mevr. Mazzola voor de trouw waarmee zij de bestuursvergaderingen heeft bezocht, waarin zij altijd een bron van rustgevendheid was. Tevens heeft zij de KNOB vertegenwoordigd in het bestuur van de NCM. Mr. G.A.A. Conyn was al afgetreden als penningmeester op de vergadering van 20 juni 1992, maar is nu ook als lid van het bestuur afgetreden.

7. Bulletin*

De vergadering gaat accoord met de wisseling van hoofdredacteur. Per 1 september zal prof. dr. K.A. Ottenheim prof. dr. ir. F.W. van Voorden in deze functie opvolgen. De heer van Voorden krijgt grote dank toegezwaaid voor zijn vele inspanningen voor het Bulletin, dat nog altijd het visitekaartje en boegbeeld van de Bond is.

8. Programma 1993

10/11 juni: Het Schilderachtige te Leiden, i.s.m. het Cuypersgenootschap.

In september zal een studiedag plaatsvinden over het veranderend beeld van de vissersplaats langs de Hollandse kust.

28 november: studiedag Pieter Post en omgeving in Teylers museum Haarlem. Hierbij zullen nieuwe ideeën aan het licht komen over de 17e eeuwse Hollandse architectuur. Tevens ledenvergadering. 24 november (voorlopige datum): Maastricht, structuuranalyse i.s.m. de RDMZ en de gemeente Maastricht. De binnenstad zal worden vergeleken met andere steden.

In januari 1994 zal weer een jaardag georganiseerd worden i.s.m. een Universiteit.

9. Rondvraag

De heer Penders zou graag zien dat bij volgende studiedagen meer tijd ingeruimd wordt voor het stellen van vragen. Voorts benadrukt hij nog eens dat de KNOB zich meer moet laten zien en zich actief moet bezig houden met de gang van zaken in de Monumentenzorg op dit moment en meer de publiciteit moet zoeken.

De voorzitter antwoordt dat het bestuur zich hierover zal beraden.

De heer Valk merkt op dat er al vele bijeenkomsten in september georganiseerd worden en of het dan wel verstandig is dan die studiedag over de vissersplaatsen te houden.

De heer Molhuysen heeft tot zijn genoegen geconstateerd dat het bestuur bereid blijkt te zijn naar buiten te treden en actief aan de weg te willen timmeren. Na deze positieve opmerking sluit de voorzitter de vergadering onder dankzegging aan alle aanwezigen.

* Met ingang van 1 september zal het redactielid drs. ing. D.J. de Vries de eindredactie van het Bulletin verzorgen.

The Gardens of Neercanne Castle (Maastricht)

The article is the result of a practical-training research executed within the framework of the scientific project 'Historical structural analysis Maastricht'. Neercanne Castle is situated in the south-western quadrant of Maastricht and environs; the castle lies in the Jekerdal, along the western range of hills, directed towards the east. At some time, general and later military governor of Maastricht, D.W. van Dopff (circa 1655-1718) crowned his career by having this pleasure mansion built and thus giving expression, at a regional, national and perhaps also international level, to the status acquired by him.

As the present owner of the castle intends to have the garden around the castle restored to an early 18th-century situation, it was not only archaeological, but also historical research into the layout and design of the garden that took place.

So far, the greater part of the information with respect to the castle (1699) and the garden (completed circa 1713) was based on F. Halma's court poem 'The castle of Aigermont and the surrounding regions in the Domain of Nederkan, adjacent to the town of Maastricht; sketched in the form of an epic poem' (1713-14). This poem also includes the sole, historical depiction of the castle available. The historical research was aimed at collecting as much source material as possible – in itself often incomplete. This has resulted in a synthesis giving shape to the origins of the 18th-century garden. The assumption that, apart from the perspective distortion, the engraving accompanying the court poem presents an accurate reproduction of the pleasure mansion, is confirmed by both the exca-

vation results and the various archives. Furthermore, it was evident from the archive material that, in accordance with the taste current at that time, the central axis of the garden was extended farther into the landscape. Although little has come to the surface with respect to the planting scheme, there is much more certainty on the details, ornament, colour combination, line pattern and dimensions of the garden. All of them relevant data for a restoration plan.

As hardly anything is known about the planting scheme, a sober reconstruction is advisable on the basis of designs of gardens from the same period and historical prints. A few French and English stylistic features point to the international slant Van Dopff's approach had.

Since the castle as an economic entity was part of the Domain of Neercanne, it was situated amidst utility gardens and orchards. Visually, this fact caused a gradual, but clear transition from farming land to the apotheosis: the castle and the ornamental garden.

Irrespective of the general iconographic meaning of the ornamental garden, there are indications that Van Dopff's personal history and record of service have also been expressed in the garden. These are dominated by the themes of war and peace.

The trip through the landscape from Van Dopff's St. Pietersfort to his pleasure castle had a dramatic value that is not to be underestimated. The castle, together with the garden, can be regarded as a compositional unity entering into a relationship with the land surrounding it. They are contrasted, but on the other hand, they are so closely linked that they cannot be seen as separate.

Klazien Brummel studeerde kunstgeschiedenis en archeologie aan de Vrije Universiteit te Amsterdam met specialisatie moderne architectuurgeschiedenis.

REFERENTEN

Archeologische berichten: **Dr. Riemer R. Knoop**, hoofd Archeologisch Informatiecentrum te Leiden, Rapenburg 28, 2301 EC Leiden (tel. 071-163138)

Koninklijke Woudenberg Ameide

restaurantie

renovatie

nieuwbouw

vestigingen te: 's-gravenhage, groningen, medemblik, oosterwolde, valkenburg en zutphen

foto: Aeroview-Dick Sellenraad, Rotterdam

Het 'Huis van Brecht' te Breda

De restauratie van het 'Huis van Brecht' – het oudste stenen huis van Breda – op het complex van de Koninklijke Militaire Academie te Breda wordt momenteel door ons bedrijf uitgevoerd.

voorstraat 7 postbus 3 4233 zg ameide telefoon (01836) 6600
aangesloten bij stichting vakgroep restauratie

In 1609 kam Pieter Cornelisz. Hooft als slotvoogd op het Muiderslot wonen. Uit brieven blijkt dat er in die tijd een boomgaard en een kruidhof bij het slot lagen. Hoe deze er precies uitzagen is niet bekend. Na zijn dood raakten boomgaard en kruidhof in verval en verdwenen geheel bij de Franse inval in 1672, door de aanleg van nieuwe vestingwerken rond het slot. In de periode 1956-1960 is opnieuw een kruidentuin aangelegd, zoals die er in de tijd van Hooft zou hebben uitgezien. In 1984 is de tuin veranderd volgens de nieuwste inzichten over historische tuinen. De meeste kruiden die nu in de tuin aanwezig zijn, werden al in de 17e eeuw gekweekt. Ze zijn gerangschikt naar hun gebruik. Er is een indeling gemaakt in genees-, verf-, sier- en keukenkruiden. De uitgave is voorzien van een plattegrond.

24 pagina's; geïllustreerd; formaat 20 x 24 cm; genaaid gebrocheerd; ISBN 906011.754.9; prijs f 7,50;
uitgave onder auspiciën van de Rijksdienst Kastelenbeheer.

Verkrijgbaar in de boekhandel of rechtstreeks bij de Walburg Pers.

DE KRUIDHOF VAN HET MUIDERSLOT

HENK BOERS

